

DVA PRILOGA HRVATSKOJ POVIJESTI OD 1868 — 1871.

Jaroslav Šidak

Među najvažnije dokumente iz razdoblja hrvatske povijesti od teškog poraza Narodne stranke na izborima potkraj 1867. do katastrofe kod Rakovice 1871. svakako idu dva pisma koja se ovdje prvi put u cjelini objavljuju. Prvom od njih, koje je Matija Mrazović, vođa narodnjaka, 22. veljače 1868. uputio J. J. Strossmayeru, obraća se posljednjih godina u nauci naročita pažnja zbog tadašnjih veza narodnjačkog vodstva s vladom Kneževine Srbije. U drugom pismu, koje je Eugen Kvaternik 6. i 7. kolovoza 1871. poslao Eduardu pl. Halperu i koje je dosada bilo tek jednim svojim dijelom u literaturi iskorišteno, odražava se u svoj svojoj punoći kriza koja je Stranku prava osjetljivo uzdrmala neposredno prije Kvaternikova sudbonosnog pothvata. Značenje toga pisma poraslo je od nekog vremena u vezi s pitanjem tadašnje socijalne orijentacije pravaša.

I

1. Mrazovićevo pismo Strossmayeru od 22. veljače 1868. prvi put je u literaturi spomenuto u knjizi G. Jakšića i V. J. Vučkovića, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (Prvi balkanski savez)*, Beograd 1963, 361, ali ono tom prilikom nije bilo pobliže razmatrano. Učinila je to tek Vera Ciliga u raspravi: »Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866—70)«, HZ XVII, 1964, 86—91, ali je u citatima pojedinih odlomaka pisma ostalo dosta pogrešaka, uglavnom štamparskih, koje su ponegdje promijenile i sam smisao teksta. Oспорavajući Ciliginu ocjenu politike Narodne stranke u cjelini. D. Kermavner, *O najnoviji apolozi hrvatske Narodne stranke*, HZ XVIII, 1965, ponovo je, na temelju originalnog rukopisa, podvrgao razmatranju Mrazovićevo pismo (252—255) i u dva slučaja ispravio loše citiranje V. Cilige, iako je u nekim, za cjelovit smisao teksta nevažnim, pojednostima, i on pogriješio.

Iste godine je V. J. Vučković najzad objavio Mrazovićevo pismo, pod br. 189, u zbirci izvorne građe kojoj je dao ponešto neodređen naslov: »Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859—1874«, Beograd 1965, ali je to, bez opravdana razloga, učinio nepotpuno i za daljnje znanstveno proučavanje sasvim nepogodno — štaviše, štetno. Naime, Mrazovićevo pismo je, u stvari, skup od triju pisama, od kojih su dva Mrazovićeva a jedno Antonija Oreškovića, povjerenika srpske vlade

i posrednika između nje i Narodne stranke.¹ Pišući Strossmayeru, Mrazović prenosi u svoje pismo cjelovit tekst pisma koje mu je Orešković poslao 15./27. I 1968. i svoj odgovor Oreškoviću koji tom prilikom ne datira, a zatim do kraja nastavlja pismo Strossmayeru. Vučković je u potpunosti prenio prvi dio toga pisma i zatim pismo Oreškovića, ali mjesto da je nastavio s objavljuvanjem Mrazovićeve autografa, odjednom je prekinuo tekst i uputio čitaoca da je Mrazovićev odgovor Oreškoviću uvrstio pod br. 192 kao poseban tekst na osnovi njegova izdanja u »Srpskoj riječi«, Sarajevo, 3./16. aprila 1909. Prema tome, Mrazovićev tekst toga odgovora nije uzeo iz njegova rukopisa, iako konstatira da između oba teksta toga pisma »ima prilično mnogo stilskih razlika [...], ali ne uvek (!J. Š.) i suštinskih« (334). Usprkos tome ograničio se na publiciranje svega dvaju odlomaka kojih u tekstu objavljenom u »Srpskoj riječi« nema. Međutim, posljednji dio Mrazovićeve pisma Strossmayeru nije do kraja objavio nego ga je prekinuo na onom mjestu gdje Mrazović prelazi na pitanje stranačkog glasila, ne označivši da tekst prekida — vjerojatno zato što se više ne odnosi na problematiku koja ga, u sklopu cjelovitog izdanja, zanima.

Iako je upravo Mrazovićev nedatirani odgovor Oreškoviću izvanredno važan za ocjenu tadašnje politike narodnjačkog vodstva, Vučković nije kritički prišao tekstu odštampanom u »Srpskoj riječi« nego se zadovoljio time da ispravi netačnu tvrdnju uvoda prema kojoj je pismo bilo upućeno Matiji Banu. Nije ušao ni u pitanje provenijencije toga pisma, premda je redakcija u svom uvodu napomenula da je pismo pročitano na veleizdajničkom procesu protiv Srba u Zagrebu 1909. i da je nađeno u kući Moje Hrvaćanina u Dubici.

Nastojeći da taj nedostatak uklonim i pronađem original Mrazovićeve pisma Oreškoviću, koji bi omogućio da se pitanje mnogih razlika, ne samo stilističkih, u oba teksta toga pisma potpuno objasni, pošao sam tragom uredničke napomene. Međutim, originalni se zapisnici i spisi procesa, koji se odnose na saslušanje Moje Hrvaćanina, nisu mogli naći niti u Državnom arhivu SRH-e niti u Historijskom arhivu grada Zagreba. Preostalo je, dakle, samo to da se poslužim »Stenografskim zapisnikom« o glavnoj raspravi koji je u tom dijelu objavljen kao »Prilog Narodnim Novinama« br. 80 i 81 od g. 1909 (str. 948—950). Doista je ondje (str. 950) odštampano i Mrazovićevo pismo kojega je tekst, osim različitih manjih pogrešaka i promjena, istovetan s tekstom iz »Srpske riječi«.

Međutim, spomenuti zapisnik je u mnogom drugom obziru dragocjen za historičara. Moje Hrvaćanin je 5. travnja 1909, na glavnoj raspravi izjavio, među ostalim, ovo: »Ja mogu toliko da kažem, da je moj brat bio kod ‚Dnevnoga Lista‘, i tada je pukovnik Orešković u penziji vodio polemiku sa kraljem Milanom. [...] U toj polemici, u toj političkoj borbi dolazio je O. u redakciju ‚Dnevnoga Lista‘, koji je bio demokratski list, a poznavao je moga brata otprije, kad je O. bio u Dubici kao kapetan. On je rekao mom bratu, da bi želio da publicira neka pisma. Tom prilikom donio je čitavu

¹ Antonije Orešković (1829—1906), Hrvat — krajiški oficir, koji je 1862. prešao u vojnu službu Kneževine Srbije i kao povjerenik njezine vlade obavljao različite tajne političke misije.

hrpu tih pisama pa je rekao, neka se ta pisma publiciraju, a ja bi želio, da se to preda akademiji. Poslije atentata na Milana, kada je moj brat pobjegao, prenio je sa sobom i nekoliko pisama i tako su se ona našla kod mene. Tko je taj Jelinić, ne znam. Sjećam se, da mi je brat pričao, da ima pisama od Matije Mrazovića, od Torkvata ili od Andrije Brlića, pravo ne znam, od Mirka Hrvata. Toliko se sjećam, da je bilo tih pisama od te gospode, a drugo ne znam ništa.»

Pokušaj da se ta pisma nađu u Arhivu JAZU nije urodio plodom; ona očigledno nisu ni predana Akademiji. Niti u njezinu Ljetopisu od 1909—11. nema traga bilo kakvom podatku o takvom daru, kao što je to inače bilo uobičajeno. Pisma nisu nađena niti među sačuvanim spisima Državnog odvjetništva.

Prema rezultatu dosadašnjeg traganja, možemo se za proučavanje Mrazovićeve pisma Oreškoviću koristiti samo njegovim izdanjem u spomenutom »Stenografskom zapisniku«. Ali budući da se ono u mnogočemu razlikuje od teksta u Mrazovićevo pismo, donosim ovdje taj dokument usporedo u obje verzije.

2. Pitanje razlika između obje verzije Mrazovićeve odgovora Oreškoviću nije se time primaklo svom rješenju. Doduše, izdanje u »Stenografskom zapisniku« datirano je: »29. veljače 1868. gd.« i, s obzirom na ovako ispisano ime mjeseca, jedva bi se mogla pojaviti sumnja u ispravnost toga datiranja. Međutim, sumnja nije neopravdana, jer je Mrazović svoje pismo datirao 22. veljače, dakle tjedan dana prije pisma Oreškoviću. To nužno navodi na zaključak da je Mrazović unio koncept toga pisma u pismo Strossmayeru i tek mnogo kasnije, sa znatnim promjenama i ispuštanjima u prvobitnom konceptu, napisao definitivni tekst odgovora Oreškoviću. Tom prilikom — misli Vučković (131, bilj.) — »nije isključeno da je u toku tih pet (pogrešno mjesto: sedam; J. Š.) dana izvršio izmene teksta«. Ma koliko se takav zaključak nametnuo kao jedino moguće objašnjenje, njemu se protivi Mrazovićevo saopćenje Strossmayeru da je on već prije 22. veljače poslao to pismo Oreškoviću, ali da mu ovaj dotada nije odgovorio. On izričito piše: »Na ovo pismo ne imam ni do danas odgovora.« Riječca »ni« ima u tom kontekstu smisla samo ako je između slanja pisama Oreškoviću i Strossmayeru postojao veći vremenski razmak. Znači li to da datum prvog pisma nije ispravan? Ta se pretpostavka ne može smatrati potpuno isključenom, ako pomislimo da je Orešković ovo pismo Mrazoviću — kako taj navodi — datirao 15./27. siječnja. U tom bi slučaju Mrazović, možda, odgovorio 29. siječnja, pa bi vremenska razlika između tog pisma i pisma Strossmayeru bila doista znatna. Uza sve to teško je pretpostaviti da je Mrazović već u iduća dva dana mogao odgovoriti Oreškoviću, jer pisma te vrste — kao što pokazuju drugi slučajevi — nisu stizala poštom nego, u pravilu, preko povjerljivih posrednika.

Osim toga — da je Mrazovićev odgovor napisan već 29. siječnja, odakle tolike promjene u prijepisu tog odgovora u Mrazovićevo pismo Strossmayeru? U tom slučaju bila bi ma kakva promjena potpuno besmislena, pogotovu kada u prijepisu ima i vrlo značajnih odlomaka kojih u drugoj, zapravo origi-

nalnoj, verziji nema. Postoji, najzad, i treća mogućnost: da tekst pisma u »Stenografskom zapisniku« nije potpun. Ta je mogućnost vrlo realna; optužba se ionako temeljito obrukala iznoseći pismo tobožnjeg »Jelinića« otprije četiri desetljeća kao dokaz za veleizdajničku djelatnost optuženog seljaka! Pitanje ostaje, dakako, tako dugo otvoreno dok se ne pronađe Mrazovićevo pismo.

Za ocjenu Mrazovićevih shvaćanja i njegova odnosa prema politici srpske vlade uoči ubojstva kneza Mihaila nije neizvjesnost o tačnom tekstu njegova odgovora Oreškoviću nimalo odlučna. Za tu ocjenu dolazi prvenstveno u obzir tekst Mrazovićeve pisma Strossmayeru. U tom su pogledu upravo razlike između obje verzije osobito značajne. Zbog svega toga smatram Mrazovićevo pismo Strossmayeru u cjelini — i s njegovim prijepisom pisma Oreškoviću — autentičnim izražajem njegova mišljenja u to vrijeme.

3. U jednoj bilješci naprijed spomenutog Jakšić-Vučkovićeve djela: »Spoljna politika kneza Mihaila« (274, bilj. 51) upozoreno je na pismo koje je Orešković, pod pseudonimom »Vujica«, poslao Mrazoviću s. d. 12./24. prosinca 1867. Uza sve to što je ovo pismo za bolje razumijevanje tadašnjih odnosa između Narodne stranke i srpske vlade vrlo važno, na spomenutom je mjestu upotrijebljeno samo kao dokaz »da je preko Brlića (tj. A. T. Brlića u Brodu n/S; J. Š.) išla novčana pomoć Srbije hrvatskoj Narodnoj stranci i da je Brlić odlazio na sastanke u Beograd«. U zbirku građe o politici Srbije nije to pismo uvršteno. Treba to utoliko više požaliti što na taj način nedostaje jedna od ključnih karika u lancu pisama koja se odnose na istu akciju — od sredine prosinca 1867. do kraja lipnja 1868 (br. 184—197, s nekim izuzecima).

Spomenuto pismo sačuvano je i opet samo zahvaljujući Mrazovićevu prijepisu u nedatiranom pismu A. T. Brliću koji se nalazi u zbirci »Oreškovićijana« u brodskom arhivu Brlićevih i koje je fra R. Drljić objavio u prilogu: »Naši izvještaji Ante Oreškovića o Bosni«, Franjevački vjesnik XLVII, Beograd 1940, 47—48. Drljiću nije bilo poznato da se pod Vujicom krije A. Orešković, a kako je Mrazović pismo Brliću potpisao s: »*Tvoj, Znaš me'*«, mislio je da se radi o Oreškovićevu pismu Brliću, iako je i sam uočio da ono »ne odaje rukopis Oreškovića«. Nije bio načistu ni s datiranjem Mrazovićeve pisma, mađa se u njemu spominje i neuspjeli pokušaj Jovana Živkovića da u saborskom odboru za adresu kralju prodre sa svojim »programom« — kako ga Mrazović naziva — predloženom u ime unionističke manjine. Sadržaj pisma i njegovo mjesto u tadašnjoj Mrazovićevoj korespondenciji, koja Drljiću još nije mogla biti poznata, pouzdano svjedoče da je ono nastalo poslije 24. prosinca 1867. i to negdje na početku iduće godine (1868), jer Mrazović datira »Vujićino« pismo: »12/24 pros. p(rošle! J. Š.) g.«.

Zbog odlučnog značenja toga dvostrukog pisma, koje mnogošta objašnjava u tekstu Mrazovićeve pisma Strossmayeru, donosim ga ovdje prema Drljićevu izdanju koje danas nije lako pristupačno.

»Dragi Andria.

Evo mi dobre zgode da ti priopćim, čega ti poštom nikako ne bi mogao priopćiti. Piše mi prijatelj Vuica dato 12/24. pros. p. g. ovo:

U odgovoru na vaše pismo, da vam se dađe odlučan odgovor, mogu vam sada po uputstvu Vlade javiti, da naš međusobni program ostaje nepromijenjen i sačinjava i dalje naš politički pravac, samo u faktičnom izvršenju njegovom ima se na zgodno magnovenje pričekati; zato se za sada i želi, da nikako² materijalna priugotovljenja u smotrenju ustanka u Bosnoj ne činite, jer svaki trošak i svaka radnja na tu cijel mogla bi ne samo uzaludna, nego baš i općoj stvari štetna biti. Promjene u našem ministarstvu nemaju nikakva drugog značenja, osim onoga, što je sam Garašanin ovdje bivšemu Brliću priznao, da se želi što življe raditi, a zato je on, Garašanin, već ponešto ostario.³ Ristić,⁴ što nije primljen, uzrok je njegov knjazu predloženi program, koji je tako nazadnjački bio, da bi mogo Srbiju za 30 godina u nazad baciti.

Brlić je ovdje primio 300 dukata da ih preda odboru⁵; ta Suma opredijeljena je samo za tekuće poslove, a ne za nabavke i za materijalna priugotovljenja. On će vam tu sumu, pošto odbije izdatke, predati kad dojde prije otpočinka sabora u Zagrebu,⁶ a ujedno će vam tom prilikom i sva potrebna dalja objašnjenja dostaviti.⁷

Vuica mi naloži da ti ovaj list priopćim i upućuje me da tražim od tebe pismo što si ga dobio ti od njega, jer da nam ne može obadvomu pisati jedno sve, nego da si nadopunimo jedan list s drugim. Molim te skrbi da dojdem do tog lista, jer mi ima objasniti što iz ovoga ne razumijem jasno.

Još više me pomuti tvoj posljednji list što sam ga dobio po prijatelju Filipoviću,⁷ kad kažeš, da tvoj dolazak ovamo neinteresira one ljude, koji su to zahtjevali od tebe. Još manje razumijem kad veliš, da se s nami i s Vuicom prekida posao, kad evo dobivam naloge i doznake.

U opće mi se tvoja nagađanja i sud tvoj ne dađe u sklad dovesti s drugim podacima, zato bi dobro bilo da mi pošalješ Vujićino pismo i priopćiš razgovor s Garašanimom. Tu se mora na kraj izaći. Ja sam zametnuo djelovanje, postavio se na trošak, navezao poslove, tomu moram učiniti račun i kraj, ako vidim da se ne može ništa, ja neću da budem žrtva bez izgleda na korist opću.

Živković⁸ je propao sa svojim programom u odboru za adresu. Sada znadeš koliko je sati kucnulo našem narodu i koji mu put preostaje. Ako se na iztoku ništa nezametne, mi ćemo imati teške časove. U Biogradu neznađu valjda da se Austrija posve ozbiljno sprema udariti na Bosnu i Hercegovinu. Ovo nije tlapnja niti novinarska kombinacija, nego iz najboljega izvora crpljena vijest. Što će biti iz Srbije, ako se to zbudne? Može li ona svoju samostalnost uzdržati opasana Austrijom? Što će biti od sviu nas? Tvoj „Znaš me“.

² U Drljićevu izdanju slijedi nakon ove riječi, odvojene zarezom, riječ »na« koja oduzima rečenici njezin smisao. Zbog toga sam je, zajedno sa zarezom, izostavio. Međutim, ne isključujem mogućnost da s tom riječju počinje i neka umetnuta rečenica.

³ Ilija Garašanin (1812—74), predsjednik Ministarskog savjeta i vanjskih poslova do jeseni 1867, kada ga je knez Mihailo Obrenović primorao da, vjerojatno zbog otpora njegovu zasnovanom braku, podnese ostavku.

⁴ Jovan Ristić (1831—99), diplomat i državnik, vođa Liberalne stranke, koji je poslije Mihailova ubojstva 1868. izabran za člana namjesništva.

⁵ tj. Glavnom odboru u Zagrebu koji je trebalo da, u sporazumu s Beogradom, radi na pripremama za ustanak u Bosni.

⁶ Novi Hrvatski sabor sastao se 8. siječnja 1868.

⁷ Ivan Filipović (1823—95), učitelj i pisac, osnivač prvog učiteljskog društva u Hrvatskoj (1865).

⁸ Jovan Živković (1826—1902), političar, član Unionističke stranke koji je pripadao njenoj manjini, protivnoj politici L. Raucha u doba sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868).

II

1. Pismo Eugena Kvaternika Eduardu pi. Halperu, koji je polaganjem kaucije omogućio pokretanje pravaškog tjednika »Hrvatske« i bio mu otada, po riječima Kvaternika, »vlasnika« toga lista, »otac i majka«, prvi put je učinio pristupačnim javnosti dr Janko Šimrak u dnevniku »Hrvatska straža« (Zagreb), 28. veljače 1936, br. 49. Pod naslovom: »Ante Starčević i Eugen Kvaternik uoči rakovičke bune«, Šimrak je isprva, s manjim a zatim sve većim ispuštanjima, prenio tekst pisma, zajedno s dodatkom koji je Kvaternik datirao: »Naknadno 7/VIII. 71«, ali nije uzeo u obzir daljnje nastavke označene kao: »Opet Post-scriptum!«, Prepis (pisma Frana Matasića, »zamenika urednika« Vj. Bacha, od 6. VIII i. g.) i »Moje opazke« na to pismo. Šimrak je tekst dopisa, napisana ekavicom, kojom su se tada pravaši dosljedno služili, ijekavizirao i prenio s dosta pogrešaka, iako one ne mijenjaju njegov smisao.

Kao i druga pisma E. Kvaternika (u svemu 22) i A. Starčevića, upućena Halperu, pismo od 6./7. VIII nije do Šimraka došlo u originalu nego u prijepisu umirovljenog prof. Gabre Pintera koji je sva ta pisma našao »kod jedne gospođe u Krapini« — kako Šimrak napominje. Kvaternikova pisma potječu iz razdoblja od 11. IV 1870. do 22. IX 1871. i njihovi se originali danas nalaze u Arhivu JAZU (XV 22/B).

Radeći u to vrijeme na svojoj drami »Sin domovine«, koju je izdao 1940, August Cesarec je savjesno proučavao Kvaternikovu rukopisnu ostavštinu. Međutim, spomenuta pisma mogao je upoznati samo u nepotpunoj reprodukciji J. Šimraka koji je, poslije pisma od 6./7. VIII 1871, objelodanio i ostala Kvaternikova pisma u »Hrvatskoj straži« od 9. VIII do 13. IX 1936 (br. 182—210). Nije, dakle, bio siguran da li je Šimrak pismo od 6./7. VIII donio »ili vrlo skraćeno ili baš možda potpuno«, iako je bilo očigledno da je on neke njegove dijelove samo prepričao. Ali je Cesarec u Muzeju grada Zagreba naišao na koncept toga Kvaternikova pisma koji se ondje i danas čuva (Ostavština E. Kvaternika, II Razne bilješke i sastavci, br. 52). Uspoređujući koncept s čistopisom konstatirao je da pismo, kako ga je Šimrak štampao, »ni izdaleka ne odgovara konceptu istoga pisma«. U svom članku: »Križa stranke prava i naši 'komunari' 1871«, koji je objavio u 1. i 3. br. časopisa »Izraz« na početku 1941,¹ Cesarec je, doduše, upozorio na bitne razlike između oba rukopisa, ali tekst koncepta nije u cjelini objelodanio. A nije imao prilike da upozna i priloge pismu, od »naknadnog« dodatka do Kvaternikovih »opazaka« uz Matasićev dopis, jer ih u konceptu nije ni bilo. Zbog toga je u bilješci napomenu da Matasićev dopis nije našao. Prema tome, ni Cesarec prikaz sukoba između Kvaternika i mladih pravaša u redakciji stranačkog lista ne može se smatrati potpunim.

S obzirom na veliko značenje Kvaternikova pisma za ocjenu njegovih shvaćanja i odnosa u vodstvu Stranke prava uoči Rakovice uopće, nameće se, dakle, potreba da se ono najzad objavi sa svim dodacima i naknadnim promjenama — ukoliko su one, dakako, sadržajno značajne. Na objavljivanje me potaklo uporno nastojanje V. Cecića da od 1962—64, u više priloga, uvjeri

¹ Taj je članak 1951. izašao kao broj 1 »Male historijske knjižnice« u izdanju Povijesnog društva Hrvatske. Ovdje se služim tim izdanjem.

čitaoca da je Kvaternik doista bio povjerenik Prve Internacionale a da su veze Stranke prava s Internacionalom bile tada uopće vrlo tijesne. Pobijajući ove apsurdne tvrdnje upotrijebio sam kao glavni argument Kvaternikovo pismo — u obliku u kojem ga je Cesarec, na temelju koncepta, saopćio.²

2. Cesarec je u svom članku s više razloga obilježio položaj Stranke prava u toku 1871. kao njezinu krizu. Osim sukoba s Matasićem i njegovih »četiri ili pet« drugova, o kojem Kvaternik govori u svom pismu i s kojim je ta kriza postigla vrhunac, Cesarec je pri tom uzeo u obzir i neke podatke u sjećanjima Frana Folnegovića, tadašnjeg tajnika pravaškog »kluba«. Taj je u dnevniku Hrvatske stranke prava »Hrvatska« 29. III (br. 73, I. Uzkršni prilog) i, ponovo, 6—9. X 1902.³ prikazao početak krize i plastično ocrtao likove najistaknutijih među mladima koji su se usprotivili nekim načelnim stavovima Kvaternika, kako su se oni odražavali u pisanju »Hrvatske«. Cesarec nije potpuno iscrpio te podatke, iako je svaka pojedinost u njima podjednako dragocjena. Folnegović opisuje položaj u Stranci prava na početku 1871. ovim riječima: »U proljeću prije rakovičke katastrofe opazila se u stranci neka osobita uzrujanost, i do tada neviđeni nesklad. Kvaternik dospieva u sve to izrazitiju opreku sa strankom. Ja nisam u ovom pokretu nikako sudjelovao, premda sam baš tada bio tajnikom kluba. [...] I za to napominjem ovdje samo ono, što mi je iz takovih sjednica poznato, a do danas u glavi ostalo. Bilježke iz one dobe kao i spisi klubski izčežnuše s lica zemlje, kada i Kvaternik.

Opreke sa Kvaternikom izbiše očito na površinu u jednoj klubskoj sjednici, u kojoj je učestvovalo nešto preko trideset pravaša, među kojima: Eugen i Stanko Kvaternik, Ante i David Starčević, Dr. Janko Kiseljak, Edo Halper, uz nas mlađe. U stranci bilo mlađih ljudi, koji su bili potpuni radikalc, i nikako im nije ugađalo Kvaternikovo osobito vjersko katoličko političko pisanje. Kvaternik se branio odrješitošću, te pravim žarom dubokoga svoga uvjerenja. Ali nitko mu nije pomagao. Ante Starčević nije ni pisnuo. [...]»⁴

Iako se ne mogu složiti s Cesarčevim mišljenjem da je A. Starčević u članku »Naši popi«, koji on nije potpisao, ali koji je doista »očevidno« potekao iz njegova pera, »uopće poricao potrebu svećenstva« (32), ipak je Cesarec opravdano odbacio kao netačnu Šegvićevu pretpostavku da je prvi sukob između Kvaternika i Starčevića izbio na pitanju političke djelatnosti klera. Obojica su, naprotiv, bila jednodušna u osudi takve djelatnosti, pogotovu kada je ona išla u prilog narodnjacima.

² J. Šidak, Eugen Kvaternik i Prva Internacionala, HZ XVII, 1964, 504—506. — Datum Kvaternikova pisma označen je ondje, prema Cesarčevu pogrešnom navođenju, kao 8. kolovoza mjesto 6. VIII. Ne odgovara stvarnom stanju ni tvrdnja da je Cesarec to pismo objelodanio »u potpunom tekstu prvobitnog koncepta« (504), jer je njegovo reproduciranje teksta vrlo sažeto (str. 33—36), iako poneko mjesto prenosi doslovno.

³ Folnegović je na oba mjesta dao svom prilogu naslov: »Prije Rakovice«, označivši ga kao poglavlje iz 2. dijela svojih »Doživljaja i dojmova«, koji više nije uspio dovršiti. (Cesarec, 25, navodi omaškom »Slobodu« mjesto »Hrvatske« koja je, u stvari, bila nastavak prve.)

⁴ U tom odlomku izostavio sam dva mjesta kojih podaci ne prinosu ništa boljem razumijevanju obrađenog pitanja jer se odnose samo na Folnegovića.

Tražeci pravi razlog tom sukobu Cesarec se najzad odlučio za više mogućnosti od kojih je jedna »od najglavnijih« mogla, tobože, biti »u tajnom sporu između Kvaternika i Starčevića o provedbi ili neprovedbi ustanka«, a zatim joj je, pod dojmom Kvaternikova koncepta, dodao »upravo različit stav stranačkih vođa o Pariskoj Komuni, ili barem od ove nabačenim problemima« (33).

Iz njegova daljnjeg razmatranja vidi se da Cesarec nije ipak bio načistu sa Starčevićevim odnosom prema Komuni. On je, štaviše, bio primoran ustvrditi (36/7) da »nigdje inače nemamo izravnog dokaza« za postojanje nekih simpatija Starčevića prema Komuni, pa je to pitanje na kraju ostavio otvoreno (38). A morao je konstatirati i to da bi se za prvu mogućnost »prije moglo naći negativnih nego li pozitivnih dokumenata«, iako je njezinu vjerojatnost pokušao naposljetku »izvesti na zaobilazan način« (39), nedovoljno uvjerljiv.

Nema sumnje da je racionalističkom Starčeviću, kao i mladim pravašima, osim Bachu, bilo izrazito religiozno obilježje Kvaternikovih političkih shvaćanja strano. Uza sve to je Kvaternik i poslije prvog sukoba na proljeće 1871. ostao »odgovorni urednik« stranačkog lista do zaključno br. 27 (2. VII), kada je redakciju preuzeo Vjekoslav Bach, a zatim njegov »vlastnik« do zaključno broja 35 (27. VIII). Do ponovnog sukoba s mladima došlo je tek prilikom izlaska 32. broja »Hrvatske« koji je, u odsutnosti Bacha, uredio Fran Matasić. Taj je, prema Folnegovićevu svjedočanstvu, »najodlučnije između nas naklanjao svoje simpatije parižskoj komuni«. S obzirom na taj podatak nije zacijelo bez važnosti oštra osuda Komune koju je Kvaternik u prethodnom, 31. broju (30. VII) izrekao u programatskom uvodniku: »Deržavno-društvena načela«, ističući da govori u ime stranke. Pošto je razmotrio položaj u kojem se tad našlo francusko društvo, on je, među ostalim, napisao o njemu ovo: »A čim nije raspolagalo svojom sudbinom samo, eto mu posledicah naravnih, umna sužnjevanja: a kad je jednom osećalo, da je došla hora, da se tuđe volje otrese; eto promašene granice razbora: eto k o m u n e sa svimi strahotami! No vrativ se svladanjem komune, ali ne bez groznih žertvah, u granice zdrava napredovanja, francezko se društvo vratilo k vrelu života svojega!« Kvaternik ne spominje, doduše, izričito Komunu kao sporno pitanje, ali se tuži Halperu da je samo s naporom uspio da iz toga broja »suzbije [...] ateistička načela, koja se hotelo baš mojemu radu podmetnuti«.

Samo nekoliko dana kasnije, dok je Matasić pripremao za štampu idući, 32. broj, u kojem je Kvaternik prešao na izlaganje svojih (i stranačkih, kako je već istakao u prethodnom broju!) »Načela socialnih (u užjem smislu)«, sukob je odjednom izbio svom žestinom. Kvaternik se ponovo tuži da je i u tom članku jedva spriječio da mu se opet ne podmetne »otvoreno načelo bezbožja i bezdušja«, a požalio je što nije i čitav broj pregledao, jer se u tom slučaju »nebi bile podkrale i druge strahote; dakako naravske i logičke posledice bezbožja«. Takve je »strahote« pronašao u dopisu koji je iz Varaždinskih Toplica poslao J-ć, prema Cesarčevu, nesumnjivo tačnom, mišljenju Adolf Jakšić, koga Folnegović izdvaja iz kruga mladih po svom jakom karakteru i

opsežnoj obrazovanosti.⁵ Kvaternik je u jednoj rečenici toga dopisa, koju nije u svom pismu potpuno citirao, i na taj je način ostavio nedorečenu, pronašao napadaj na pravo nasljedstva. U rubrici, pak, »Sitnice«, koju naziva »Smešicama«, teško ga je uzбудila završna poanta kratke bilješke u kojoj se napada »pop Cv. Rubetić« zato što je zastupao mišljenje da je »u pučkih školah najglavnija stvar verouka«. Bilješka završava riječima: »Pisac i sam priznaje, a i mi znamo i čutimo, da naše škole — premda dosele saspa popovske — nevaljaju. Tko je tomu kriv?

Da li nauka ili učitelj te nauke?

Oboje. —«

Kvaternik je spomenute »strahote« doveo u neposrednu vezu s Komunom. »Dakle su sva načela pariške komune — pisao je Halperu — prilično točno u tom jednom broju (koj je imao bez nadzora poticateljah stranke prava

⁵ O A. Jakšiću raspolažemo danas s više podataka nego što ih donose Folnegović i, po njemu, Cesarec. On je 1865 6. polazio VIII r. gimnazije u Rijeci, kamo je došao iz Zagreba. Čini se da ga je privukla osebujna ličnost profesora Janeza Trdine, kasnije istaknutoga slovenskog književnika. »Učenost bo toga dičnoga muža« — pisao je 1867. — »raznje se po domovini našoj te je mnogi gorljivi mladenac pohrlio na gimnaziju riečku gdje je naukom Trdininim postao boljim i mudrijim«. Ali je slučajnim stjecajem okolnosti upravo njegova bilježnica: »Hèrvatska literatura od najstarije dobe do naših dana, po tumačenju g. prof. Iv. Terdine« postala glavnim uzrokom Trdinina preranog umirovljenja (usp. o tome J. Šidak, Autobiografski spisi J. Trdine kao izvor za hrvatsku povijest, Zgodovinski časopis VIII, 1954, 167/8). Uzaludan je ostao Jakšićev pokušaj da preuzimajući krivnju za inkriminirane tvrdnje isključivo na sebe spasi Trdinu. Iako je pogriješio u ocjeni Antuna Mažuranića koga je, kao ravnatelja, smatrao krivim za Trdininu nesreću, ipak se u tom pitanju ponio pošteno i neustrašivo. Njegova pisma upućena Mažuraniću (20. VII 1866) i Hrvatskoj Dvorskoj kancelariji (21. III 1867) ostavljaju i danas u čitaocu dubok dojam.

Jakšić se, kao odličan đak upisao 1866. na Pravoslavnu akademiju u Zagrebu, gdje se, prema nalogu vlade, nalazio pod »osobitim pozorom« ravnatelja, jer je, »zabludiv stranputicama, upio takova načela, koja sa svoje opasnosti s jedne, a sa fanatično sliepe smionosti, s druge strane moraju pobuditi bojazan, da bi se njimi, po sklonosti dobe, mogla zavesti i ostala mladež akademička«. Ta je karakteristika potekla iz pera književnika Janka Jurkovića, tadašnjega školskog inspektora.

Povodeći se za Trdinom, Jakšić tada još nije pristajao uz pravaše. U njegovoj bilježnici Trdininih predavanja, Kvaternik je ocijenjen kao »politički ciganin« koji je svojom djelatnošću 1861. samo koristio austrijskoj vladi. Starčević je, naprotiv, u njoj prikazan kao »čovjek valjan, i jedan od najčestitijih karaktera u Hrvatskoj«. Jakšić je još potkraj 1866. pripadao narodnjački opredijeljenoj omladini, ali se kasnije priključio pravašima.

Prema Folnegoviću je u toku 1871, prije svoga konačnog odlaska iz domovine u mjesecu kolovozu, »često zalazio u narod, obašao cijelo Zagorje i svagdje se nastojao upoznati s težakom«. (Cesarec je poslije riječi »svagdje se« umetnuo: »— u želji da se što više približi puku! —«, ne označivši to kao svoj tekst). Cesarec (52), štaviše, tvrdi da je Jakšića poslao u Zagorje sam Kvaternik koji ga je u jednom pismu Halperu nazvao »čistom dušom« i »pučkim govornikom da mu ga ravna neznam«. Međutim, iz toga pisma od 22. travnja 1871. (Arhiv JAZU XV/B, 12) proizlazi da je Jakšić »zaželio proći Zagorjem, levo, desno« i u tu svrhu zamolio Kvaternika da ga preporuča Halperu, a Kvaternik je iskoristio tu priliku da Jakšića upotrijebi »pri kortešavanjih« u izbornoj borbi. Osim spomenutih pohvalnih riječi za Jakšića, Kvaternik je u istom pismu ocijenio Jakšića i kao »mlada čoveka, umna, izkusna«, te izrazio želju »da imademo takovih više!«.

svetlo ugledati) izražena i branjena.« U konceptu je ta načela sažeo u riječi: »Tajenje boga i kršćanstva, narodnosti i domovine, svojine i vlastnosti.«

Čitajući 32. br. »Hrvatske« uzalud ćemo tražiti tekst u kojem se zatajuju »narodnost i domovina«, a preostale optužbe mogu se samo s nategom ocijeniti kao negacija »boga i kršćanstva« te »svojine i vlastnosti«. »Prilično očiti kosmopolitizam i težnju za njime« u mladih Kvaternik nalazi u nekom »zabačenom njihovom nacertu« koji se nije sačuvao i o kojem dosada nije ništa poblizje poznato. Sâm je u istom broju odlučno osudio »nespretni pojam kosmopolitizma, koj opet nije ništa drugo, nego lukava izlika, koju nosi u ustih despocija, ili međunarodno nasilje, da njome prikrije, prema slabijim, svoju vučju i u istinu anti-kosmopolitičnu čud«. Mađutim, upravo je Kvaternik morao konstatirati da mladi »ostaviše netaknuto« ovo »osuđenje one nakaze« tj. kozmopolitizma.

Kako se po svemu razabire, nije ni Starčević pridavao spomenutim tekstovima smisao koji je u njima pronalazio osjetljivi i lako uzbudljivi Kvaternik. Cesarec je u konceptu Kvaternikova pisma naročito istakao naknadno precrtanu rečenicu o Starčeviću koja glasi: »Mladost se na njega i njegovo, neznam⁶ kako bi ga označio, držanje upire, te je to i porodilo, što se izrodilo«. Međutim, nije uzeo u obzir prvi pasus u dodatku pismu koji je Kvaternik datirao idućim danom i u kojem je Starčevićovo držanje potanje izložio. U konceptu, doduše, nema toga dodatka, ali je Šimrak spomenuto mjesto u cjelini citirao. Ono glasi: »Danas pročitah to pismo Starčeviću. On nije mogao proti tim mojim osvedočenjima ništa temeljita prigovoriti. Sve njegovo, u prilog dotičnih, izgovaranje usredotočuje se u tom: ‚Jer mladići bez platje rade za list, dakle jim se mora, sve što hoće, propustiti.‘ Inače da nerade. — Kao da mi radimo za plaću!!«

Doista je Matasić u svom pismu Kvaterniku zaprijetio da će zajedno sa svojim »drugovima istomišljenicima« napustiti redakciju, ako on ustraje na »ukerpku« u svom uvodniku koji protuslovi nekim drugim tekstovima istog broja, među njima i naprijed spomenutoj bilješci o popu Rubetiću.⁷

Prema tome, »ukerpak« se mogao odnositi jedino na osnovno sporno pitanje stava prema religiji. Samo jedan pasus u Kvaternikovu članku govori o tom pitanju i to u odlomku o »Čovečanstvu«. U njemu Kvaternik ističe značenje »verozakonah« i vjere u Boga kao »rukovodećeg inteligentnog bića«, iako se taj pasus u kontekstu cijelog odlomka ne nameće kao neophodno potreban; pobuđuje, naprotiv, dojam kao da je naknadno unesen u tekst i da je, u neku ruku, doista samo »ukerpak«. On glasi u cjelini: »Rod človeči, kako i svaki drugi rod, goni narav na to, da sam sebe uzderžava i razplađa, a od drugih stvorovah životinjskih razlikuje se po tom, što sledeći ponukanja z d r a v o g a i n e p o k v a r e n o g a razuma, on stupa za onim idealom, kojeg mu

⁶ Cesarec (36) nije mogao ovu riječ pročitati pa ju je u svom citatu izostavio.

⁷ Koliko su mladi sudjelovali u redigiranju i pisanju »Hrvatske«, ne može se s nekom sigurnošću utvrditi. »Skoro svi članci u ‚Hrvatskoj« — konstatira Folnegović u svojim sjećanjima — »poticahu iz pera najviše Kvaternikova, zatim Starčevićeva. Urednik je saobćio viesti i pregled; osim gdje kojega dopisa drugi nas nije nitko pisao u list« (Hrvatska, 29. III 1902). Prema tome, vijesti i bilješke o različitim događajima potjecale bi pretežno iz Bachova pera a u spornom br. 32. od Matasića koji je tada zamijenio Bacha.

već sâm taj razum predočuje, te koj i u pozitivnosti v e r o z a k o n a h svoj izraz u čovečanstvu zadobiva; idealom kojega zovemo B o g o m; onim sva rukovodećim inteligentnim bitjem, koje samo možno je prinukati čoveka na obdržavanje moralnih zakonah bez kojih društvo čovečansko i obstojati kao takovo nebi moglo.«

Da je upravo taj pasus, tako karakterističan za Kvaternikov nazor na svijet, mogao učiniti njegov sukob s mladima toliko žestokim, potvrđuje Matasićevo isticanje »protuslovlja [...], koje je skroz proti pravcu ovoga lista, koje je uobće proti načelom i programu stranke prava«. Osim »glavnog članka« i bilješke o popu Rubetiću, Matasić spominje »nešto i u ‚vestih‘«. Vjerojatno je imao na misli ponešto ironičnu vijest o govoru biskupa Dupanloupa i stavljanje naziva »sveti otac« za papu u nazivnike.

Kvaternik nije ustuknuo. Kao vlasnik lista naredio je tiskaru da otštampa njegov članak bez promjene, što je i urađeno. Nije poznato što je zatim neposredno uslijedilo i da li se Halper odazvao pozivu da dođe i presudi u tom sporu.⁸ Cesarec smatra (44) da je »Kvaternikov ultimatum Halperu, i preko njega stranci, završio očito kompromisom«, a kao dokaz spominje povlačenje Kvaternika s položaja vlasnika lista, do čega je došlo 27. kolovoza, dakle tri tjedna kasnije.⁹ Međutim, otada je sve do 1. listopada, do pred samu katastrofu u Rakovici, »izdavatelj i odgovorni urednik« bio Bach, koji je u svemu dijelio mišljenje Kvaternika pa je s njime otišao i u smrt. Bach je zajedno s Kvaternikom potpisao i izrazito programatski uvodnik: »K smeru stranke prava« koji je izašao u br. 37 od 10. rujna (!), mjesec dana prije Rakovice. Cesarec ne smatra da taj uvodnik odražava shvaćanje stranke tj. njezina vodstva nego »samo osobno mišljenje Kvaternika i Bacha« (44), iako mu ne odriče »programsko« značenje. S pravom, pak, konstatira da je Kvaternik u njemu »ponovio izvjesna svoja uvjerenja, iznesena protiv mladih u pismu Halperu« (44).

Matasić, doduše, nije izvršio svoju prijetnju — barem ne trajno, jer je, u odsutnosti Bacha, na posljednjem, 40. broju »Hervatske« od 1. listopada 1871. označen kao »izdavatelj i odgovorni urednik« lista, pa je kao takav i osuđen na 7-godišnju robiju. Međutim, činjenica da je Kvaternik i poslije sukoba nesmetano nastavio s objavljivanjem svojih »Načela socialnih« sve do 20. VIII (br. 34) i zatim 10. IX istupio s uvodnikom: »K smeru stranke prava«, koji je i Bach potpisao u svojstvu urednika, zacijelo dovoljno upućuje na zaključak da je Kvaternik, iako se odrekao »vlasništva« lista, ipak u sukobu s mladima odnio pobjedu. Uostalom, mladi su odlaskom Jakšića i Vl. Barača bili nesumnjivo znatno oslabljeni. Od njih se poimenično spominje još samo Matasić.

⁸ Uostalom, prema Folnegovićevu svjedočanstvu (Doživljaji i dojmovi I, 86) koje je on dovoljno potkrijepio pouzdanim podacima, Halper je bio »volterovac« kome je u 60-im godinama bilo »najnovije evanđelje« djelo filozofa-materijaliste L. Büchnera »Kraft und Stoff« (1854).

⁹ Do istog zaključka došao je i V. I. Frejdzon, Nacional-radikaly i družja parižskoj kommuny v Horvatii, Sovetskoe slavljanovedenie 1966, br. 5, 23. Pozivajući se na podatke u M. Nehajeva, u stvari Folnegovića u naprijed citiranom prikazu, prema kojemu je razlike u osobnim shvaćanjima većina u vodstvu stranke potpuno podređivala nacionalnim zahtjevima, on piše: »Kao borci za nacionalni suverenitet i pristaše političkih sloboda, Kvaternik i Bach bili su primorani da priznaju zakonitost principa slobode savjesti za članove stranke«.

Članak »K smeru stranke prava« istinski je obračun s njime i njegovim, nama zasada nepoznatim, sumišljenicima. Polazeći od oživotvorenja hrvatskoga državnog prava kao »sverhe stranke prava«, Kvaternik zaključuje da »svatko, koj tu sverhu nastojanjem svojim promašuje, to jest: koj osim iztaknutoga oslobođenja naroda hervatskoga, i prije toga oslobođenja, teži za kakovimi drugim sverhami i namerami izvan-političnima: i taj nije pomoćnik stranke prava hervatskoga«. Kvaternik, nadalje, očigledno aludirajući na svoje članke, konstatira da je »stranka prava, kao takova, otvoreno razvila i ona verhovno-temeljna i užje socialna načela, koja danas ravnaju sva obrazovana društva roda ljudskoga«. A među »učinima koje hrvatsko društvo smatra svojim osvedočenji« ponovo je na prvo mjesto stavio — »njegova verozakonska osvedočenja, koja se očituju u hervatskom narodu uverenji zapadne i iztočne cerkve«.

Programatsko značenje toga članka za Stranku prava u cjelini posvjedočava najzad i ta činjenica da je Kvaternik prenio u njega osnovne teze jednog od prethodnih stranačkih tekstova iste vrste — poziva na pretplatu novo pokrenutog tjednika »Hervatske« od 25. studenoga 1870, koji je on potpisao zajedno s Bachom.¹⁰ Međutim, u njemu se o nekim »vjerozakonskim osvedočenjima« još nije govorilo. Sve je razlike »po razredih, težnjah, osvedočenjih, duhu i pravcu živaljah«, iz kojih se Stranka prava, »ta velika, narodna' stranka«, sastojala, trebalo potisnuti u pozadinu i tek im poslije postignutog cilja — »izvojevane slobode« — omogućiti da se nesmetano izraze.¹¹

¹⁰ Proglas u obliku letka, na 4 strane, čuva se pod br. 99 u Kvaternikovoj ostavštini III. Razni papiri, pisma i dokumenti, u Muzeju grada Zagreba.

¹¹ Proglas od 25. XI 1870. sadržava i neke druge značajne podatke. Razvoj Stranke prava sažeto je prikazan riječima: »Evo nacerta na široka polja našega delovanja, koje smo mi još g. 1858 (tj. Kvaternikovim odlaskom u emigraciju; J. Š.) zametnuli; koje je delovanje godine 1861-ve već klicu pustilo a god. 1868—1870. i obilno niklo [...]« Kao cilj postavlja se okupljanje »svih Hervata drevnoga Ilirika, Dalmacije, Panonije, Norika, stranom i Maćedonije, u jedno, narodno-političko nerazdeljivo telo«, a kao sredstvo za postizavanje toga cilja »isključivo nauk i razbor«, bez ikakva drugog »silovanja«.

I Pismo M. Mrazovića J. J. Strossmayeru 22. II 1968.

Preuzvišeni gospodine!

Ja nisam odgovarao na Vaše listove, jer se neuzdajem u svetinju listovne tajne na poštah ustavno-liberalne Austro-Magjarije. Sada mi je sгода, koju ću upotriebiti najprije na to, da se zahvalim Vašoj preuzvišenosti na pomoći, koja me je iz velike smetenje izvela. Ja Vam zahvaljujem preuzvišeni gospodine, kao da ste mi spasili život!

Miškatović¹ se nada podpore za Pozor i od druguda — od Rusah.² Ja se u to neuzdajem, ali sam obsvjedočen, da je Pozor još jedno vrijeme potreban. Po tom, što je Mirko³ predplatio za pol godine, misli Miškatović, da je odlučeno i kod Vas za to ga vrijeme uzdržati. Izvoljite mi dakle sigurnom i pouzdanom prilikom javiti svoju odluku.

Priobćujem Vam ovdje u prilogu Miškatovićev list od 15/2., iz kojega ćete viditi misli jednoga generala hrvatskoga, o kojem Miškatović posve dobar sud izriče.

U novijem jednom pismu priobćuje mi Miškatović razgovor grofa Andrasya s — istim generalom. Evo Vam i toga pisma, samo Vas molim, da čuvate ili meni vratite jedno i drugo.⁴

Ovo potonje pismo je i po tom zanimivo, što na kraju o Perkovcu⁵ pripovjeda karakterističnu crticu. On zebe i gladuje, al raditi i služiti neće. Ubio si je u glavu postati advokatom; tomu se, kako veli, pripravlja, za to uči. Za učenje svakako prestar učenik, koji nije dosta energičan za rad. Nu i to će se viditi. On je nesretnjak, koji od samih osnovah nedođe do izvađanja budi koje.

¹ Josip Miškatović (1836—90) je od 1867. do 13. V 1869. uređivao »Novi Pozor«, organ Narodno-liberalne stranke koji je ona, s novčanom pomoći biskupa Strossmayera, pokrenula u Beču poslije ponovne zabrane »Pozora« (19. VIII 1867).

² Miškatović se — u tom smislu — obratio vjerojatno na N. A. Popova koji je od 1858. bio tajnik Slavenskoga dobrotvornog komiteta u Moskvi. Sačuvano je njegovo pismo Popovu od 30. IV 1868. u kojem izražava zadovoljstvo što će »Novi Pozor« biti u tom Komitetu stalno pristupačan. — Na Popova su se u jednom nedatiranom pismu, iz približno istog vremena, obratili također M. Mrazović i I. Perkovac s molbom za novčanu pomoć u sabirnoj akciji koju je narodno-liberalna stranka pokrenula u prilog otpuštenih činovnika. (Usp. o tim pismima Popovu I. Očaka, Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća, u ovom svesku »Historijskog zbornika«.)

³ Mirko Hrvat, političar i odvjetnik u Đakovu, koji je obavljao različite zadatke u vezi s javnom i privatnom djelatnošću J. J. Strossmayera.

⁴ Kako se vidi iz zaključnih riječi Mrazovićeve pisma, spomenuti se podaci odnose na gen. bar. Josipa Marojčića (1812—82), tada podmaršala u Beču. Ova Miškatovićeva pisma ne nalaze se danas u ostavštini J. J. Strossmayera. — Prema Miškatovićevu pismu I. Perkovcu od 21. II 1868, Marojčić je u razgovoru s Andrassyjem, tadašnjim predsjednikom ugarske vlade, »dokazivao, da se mora u Austriji dopustiti treća grupa, hrvatska, oko koje može se onda pod žezlom habsburškim kristalizirati jugoslavenstvo« (M. Prelog, Miškatovićevi listovi Perkovcu, Jugoslavenska knjiva IX II, 1925, 35).

⁵ Ivan Perkovac (1826—71) je zajedno s Miškatovićem osnovao »Novi Pozor« kojem je do 20. siječnja 1868. bio »vlastnik i izdavatelj«, a i kasnije je u njemu mnogo surađivao.

On se je prislonio uz Hellenbacha.⁶

Iztočno pitanje, u koliko zavisi od neposrednih faktorah, naročito od Srbije, čini se da će ipak pokrenuti. Nu to je istom najnovija faza, koja je u sutonju jutarnjem. List jedan, što sam ga dobio od Oreškovića dd^o 15/27 I. o. g. glasi ovako od rieči do rieči:

»Vaše pismo od 29 Decembra p. g. saobćio sam ministrima, kojih se tiče, ali je nije interesiralo. Kažu, da se nemogu sada upuštati u ništa. Među ostalima kazà mi ministar Petronijević,⁷ da izvještni radnici (NB⁸ To su radnici koji rade oko Sarajeva u šumi. Ima ih do 1000, te sam ja svjetovao vladi srbskoj, da se njimi okoristi za akciju, i kazao sam joj naćin siguran, ali, dakako, sa novćanom ųrtvom i sa nješto okretnosti skopćan. Sami su Hrvati. Vlada mi nije odgovorila. Sada će se razumjeti sve.) što su u Bosnoj, tamo u korist Austrije agitiraju i rade. (Naravska stvar, kad nije bilo pametnijega, okoristila se je Austrija.)⁹ No ovo i podobno samo su prazni izgovori; u istinu Srbija neće ništa da preduzima proti Turske. Sama se drži za preslabu, a u sajuzu sa austrijskimi jugoslaveni boji se, da bi joj ovi prvenstvo oteli. A glavni je uzrok, što se sadašnji ministri, ljudi manje nego samo obićni, boje, da im se u nastavšoj buri nebi kormilo iz rukuh otelo, pa oni vole u maloju Srbiji agovati, nego u velikoj, konkurenciji izloženii biti. Kao izvjestno primite, *doklem god od nje zavisilo bude*, neće preduzimati ništa. Što se je Srbija ovako od svega trgla, uzrok je strah koji nju obuzeo, kad je osjetila, da ju Rusija izbiljski napred tura i da ju zamalo u akciju protiv Turske neuturi. Srbija se je sada svojevoljno izolirala, samo da ju nitko nebi preko volje u što uvukao, a samoj neće volja na tako šta nikada doći. Hrvate je izdala (Ovo je istina),¹⁰ Grke je izdala, Crnagora mnogo putah od nje prevarena neće više s njome. Tako stoji sada Srbija sa narodnostima.

Od velevlastih, zapad je i Austrija protiv nje; Praiska neće za nju da znađe, pošto ju drži za nepouzdanu i, jerbo je izolirana, za preslabu; a Rusija, videći da ju nemože pokrenuti, počela je Srbiju zapuštati i dignut će za koji dan ruke od nje.

Odklonivši Garašanina, knjaz se Mihailo odrekao akcije (Za ono vrijeme glasilo je izvješće protivno),¹¹ na koju je Rusija upućivala, garantujuć mu, da neće dozvoliti intervencije nikome.

Ja Vam nehtjedoh odmah odgovoriti na vaše pismo, čekajuć, neće li se na što riešiti ovdašnja vlada; uvjerio sam se da neće ništa, pa zato sam se i trgo od nje i gledat ću raditi što budem mogo i bez nje. U Berlin sam odpravio prijatelja Trifkovića;¹² za koji dan dobit ću od onud odgovor i znati ću na čemu sam s Praiskom.

⁶ Bar. Lazar Hellenbach (1827—87), jedan od umjerenih unionista koji je na početku 1868. poveo u dnevniku »Agramer Zeitung« borbu protiv politike L. Raucha, tadašnjeg namjesnika banske časti, Perkovac je tu akciju podupro, a predobio je za nju i Miškatovića. Mrazović ju je, naprotiv, pratio sa stanovitom sumnjom. Usp. o njoj opširniji prikaz M. Preloga, Miškatović i Perkovac, Jugoslav, njiva IX I, 1925, 369—378 i 401 (u knjizi »Istorijski portreti i članci«, Beograd 1926, 78—104).

⁷ Avram Petronijević, jedan od vođa »ustavobranitelja«, tada ministar vanjskih poslova.

⁸ Mrazovićeva napomena.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

¹¹ Mrazovićeva napomena. Zacijelo se odnosi na protivne podatke u Oreškoviću pismu Mrazoviću od 12.24. XII 1867. (v. naprijed).

¹² Vjerojatno srpski oficir Laza Tripković. Usp. V. J. Vučković, Politićka akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859—1874, Beograd 1965, 336, bilj. 12.

Kad nebi tu i sa Italijom išlo, kako mi je obećato, onda ću jedino sa Rusijom i to tek onda, pošto je Srbiju sasvim zapustila, jer pre nebi ona htjela s nami, držec nas Hrvate, što smo katolici, za protivnike, o čem ju poglavito braća Srbi uvjeravaju. Nu nenadajući se više u Srbiju, ona će i s nami Slaveni austrijskim vezati se, samo da uzmogne prevrat u Turskoj proizvesti, te da može svoje obvezanosti održati prema grčkoj državi. (Dakle samo za to, da mi služimo!)¹³

Pišite mi, bili Vi mogli, ako bi uztrebalo, u Florencu otići mjesto mene na dogovor sa Crispijem?¹⁴ trošak bi Vam se platio, jer sam Brliču¹⁵ naložio, da ono tri stotine dukata, koji su bili namijenjeni odborom u trojednici,¹⁶ zadrži za mene, da mogu izdržati razne troške i držati se samostalno, dok nedođem na čisto sa Prais-
kom i Italijom. *Srbija mi neda više troška za obće cieli*; moram sve od svoga nositi. Ličnu platu nije mi još, istina, obustavila, ali zahtjeva da stalnu službu primim. Ja sam si zadržao slobodu, dok nevidim, mogu li išta i bez Srbije. Ja sam do sada predstavljao rolu zastupnika Hrvacke kod srbske vlade i pošto je ova Hrvacku iznevjerila i izdala, čest mi nalaže, da se i ja od takove vlade trgnem.

Pišite mi vaše mnjenje, kako bi mi valjalo vladati se pri ovim okolnostima i to u formi uputstva. Ja ću se uputstva držati, jer smatram, da sam svake obvezanosti prema srbskoj vladi rješien, odkada je ona ugovor imajuć sa narodnom stran-
kom u Hrvackoj iznevjerila.«

Ovako je pisao Orešković 15/27. siečnja t. g. o vladi srbskoj i njezinih namjerah.

Od Andrije¹⁷ sam bio dobio list dd^o 21./I. t. g. koji mi ukratko navješćuje ovakovu situaciju, koja mi je u ostalom jasna postala tek iz Oreškovićeve pisma. I u ovom pismu Andrijinom prieti se, da se srbska vlada neće izmaknuti njemu na lahak način i da će on Oreškovića rehabilitirati. (!)

Ako se nevaram, ja sam Vašoj preuzvišenosti ob ovom pisao svoje mnjenje već u posljednjem pismu.

Nu valja mi ovdje navesti, što sam odpisao Oreškoviću. Evo mojega odgovora:

»Ja žalim što je srbska vlada propu-
stila interesirati se za one radnike u
Bosnoj. Kad bi se bio moj savjet pri-
mio, te se uz one radnike poduzetni ofi-
ciri utisnuli u Bosnu pod imenom podu-
zetničkih škribanah, vlada bi u srcu
Bosne imala organizovanu vojsku koja
bi se u vrijeme akcije razdielila bila u
više guerillah. — Moguće je to, da već
sada imade među radnici koga, koji agi-

»Dragi prijatelju!

Vaše pismo od 15. (27.) I. 868. primio
sam i žalim, što je srpska vlada propu-
stila interesirati se za one radnike. Kad
bi se bio moj savjet primio i onim rad-
nikom pridali poduzetni oficiri, kojih
ima dovoljno (i) koji pod imenom podu-
zetnikovih škribanah ne bi bili imali ni-
kakovih zapreka, bila bi se u srcu, u

¹³ Mrazovićeve napomena.

¹⁴ Francesco Crispi (1819—1901), od 1861. vođa monarhističke ljevice u talijan-
skom parlamentu koji je 1868. zasjedao u Firenzi, tadašnjoj prijestolnici Italije.

¹⁵ Andrija Torkvat Brlič (1826—68), uz A. Oreškovića posrednik između vod-
stva Narodno-liberalne stranke i srpske vlade.

¹⁶ Na temelju »programa jugoslavenske politike« koji je izradio A. Orešković
a konačan mu oblik dao I. Garašanin, vjerojatno u mjesecu ožujku 1867, trebalo je
u Hrvatskoj prvobitno osnovati pet odbora duž granice prema Bosni koji bi po-
mogli rad na njezinu oslobođenju, ali se Garašanin odlučio samo na »jedan glavan
odbor u Zagrebu«.

¹⁷ tj. A. T. Brlića.

tuje za Austriju; ali je veliko zlo, što ta agitacija neima kontrole od strane srbske vlade. Kad bi se načinom po meni predloženim samo ovo postignulo bilo, zavriedilo bi interesa vladina. Nu kad bi se vlada u svem početku za ovu stvar zauzela bila, ne bi bilo nemoguće, nego upravo lahak posao, pomoćnike ovakove agitacije austrijske ukloniti iz Bosne. To bi bila stvar poduzetnikova poslovođe, koji bi bio tomu sklon, kad bi ga vlada bila osigurala proti materijalnoj šteti. Tomu se nisu tražile tolike žrtve, koliku bi korist doniela ova pozicija budućoj akciji.

Ja se nemogu nikako sprijateljiti s mišlju, da se srbska vlada odrekla akcije u Bosnoj, jer to, po mojem mnenju, znači odreći se bitnoga uvjeta za državni obstanak kneževine srbske. Ako Bosnu i Hercegovinu zauzme Austrija, ili, recimo, Ugarska: Srbija će prestati kao samostalna država. — Narod neće, dakako, ni u tom slučaju propasti ni okraj ni onkraj Save, ali će nastati prelazno vrijeme pod tuđinskom vladom, koje bi se dalo sada sgodno ukloniti i tim narodu prištediti sve one muke prelaznoga vremena pod tuđinskom vladom. — Nego napokon, ili će naš narod pod tuđinskom vladom malaksati, te će tuđinac i za Srbijom poseći, ili, što je vjerovatnije, jugoslavenstvo u Austriji, boreće se proti tuđinstvu, ojačati će u samoj ovoj borbi pomoćju onih upravo sredstvih, koja podaje veća država kulturna u interesu materijalnoga, duševnoga i umnoga razvitka svojih državljanah, i ojačati na toliko, da će, ionako već sada od svoje braće u Turskoj napredniji, privući srodne življe — pak bilo to za prvi mah i u podređenu kombinaciju, nu koja, uz razšireno narodno jedinstvo, mora konačno uroditi narodnom i državnom samostalnošću. — Ako srbski živalj, uza sve uvjete, povoljne samostalnu radu sredstvi neodvisne države, i uz bezdvojbenu podporu srodnih živaljah nije dorasao prednjačiti akciji ukupnoga jugoslavenstva i jednim mu odvažnim činom pomoći do sjedinjenja i samostalna državna života; morati će se zadovoljiti pasivnom zadaćom da bude predmetom atrakcije, koja se može dogoditi, ali se

središtu zemlje za buduće djelovanje opredijeljenom organizovala vojska, koja bi se u vrijeme akcije na više četa razdijelila bila. Moguće da već sada imade među radnici koga, koji agituje u interesu Austrije, ali je svakako veliko zlo, što ta agitacija nema kontrole od strane tamošnje vlade. — Kad bi se načinom, po meni predloženim samo kontrola postignula bila, vrijedilo bi bilo, da se je vlada interesirala. Nu kad bi se vlada u svom početku za stvar zauzela bila, ne bi bilo nemoguće, nego upravo lahak posao, protivne agitacije ukloniti iz Bosne. To bi bila stvar poduzetnikova poslovođe, koji je bio tomu sklon, kad bi bio osiguran proti materijalnoj šteti. Tomu se nisu tražile tolike žrtve, koje ne bi bile prevagnule koristi. što bi se otuda dobilo bilo.

Ne mogu se nikako sprijateljiti s mišlju, da se srpska vlada odriče akcije u Bosnoj, jer bi to, po mojem mnenju značilo, odreći se bitnoga uvjeta za državni opstanak kneževine srpske. Ako Bosnu i Hercegovinu zauzme Austrija ili recimo Ugarska: Srbija je izgubila uvjete svoje samostalnosti, jer će se narod nagnuti državi naprednijoj, gdje bude imao toliko srodnih živaljah. Narod, istina, neće propasti ni u tom slučaju, ni okraj ni onkraj Save, ali će nastati prelazno vrijeme pod tuđinskom vladom, koje bi se dalo sada najzgodnije prikratiti i tim prištediti narodu one muke prelaznoga vremena pod tuđinskom vladom, koje ga ovako ne će minuti.

Prokletstvo će biti na dinastiji, koja nije umjela spojiti svojega životnoga interesa s interesom narodnim. Nu napokon ili će naš narod pod tuđinskom vladom malaksati, te će tuđinac posegnuti i za Srbijom, ili, što je vjerovatnije, Jugoslavenstvo u sadašnjoj Austriji, boreći se sa tuđinstvom, u samoj će ovoj Austriji ojačati pomoćju onih sredstavah, koja podaje veća država u vlastitu interesu, te će narod u sadašnjoj Srbiji poseći za naprednijom vladom, da se otme apsolutizmu birokratičkom i da se pridruži većini naprednijega srodnoga življa. Može se i to sbiti, da će za prvi mah položaj jugoslavenstva biti podređen. Nu

nedade ukloniti ni prividnim dinastičkim, ni vremenitim ministarskim interesima. — Naš će narod morati podnositi svoj hudi udes sve doniekle, jer mi za sada, ovdje pod tuđom vladom, gdje se sva sila državne vlasti proti nam peri, neimamo dovoljne snage, otimajuć se mukom od domaćih protivština, da poduzimamo oslobođenje braće izpod turskoga, čemu se hoće slobode i nesapeta razvoja sve narodne snage. — Mi smo ovdje, upravo sa uzmaca srbske vlade od ugovorena programa, dospjeli u mnogo nepovoljnije okolnosti, nego bi to bilo, kad se nebi bili pouzdavali u političku pronicavost srbske vlade, narodni ponos srbskoga plemena i odvažnost knjaza Mihaila. Naprama ugovorenu program uzesmo pravac za svoj politički rad ovdje, koji je morao izdati, kad je zajednički program izdan. Uslied toga su veći važni faktori morali odstupiti za njeko vrijeme od političkoga rada. Izdajom zajedničkoga programa, poremećen je naš posebni program. Biti će borbe, muke i patnje, trebati će vremena, da se svrati sav rad u novu kolotečinu.

Nu bilo kako bilo, ako se srbska vlada, ako se knjaz Mihailo ne drži zvanim, da započme i da prednjači u akciji, koja smjera na oslobođenje braće izpod turskoga jarma te ima osnovati jezgru za ujedinjenje jugoslavenstva u jednu državu; mi ne držimo za shodno, a niti za moguće u današnjih okolnostih, da se dademo na taj posao u ikojoj drugoj kombinaciji, van pomoćju države u kojoj sada živimo. Mi se nemožemo upuštati u posao s nijednom drugom državom. U iskrenost drugih država ne vjerujemo, a tuđim oruđem nećemo da budemo i nećemo da se slabimo drugomu na korist. Mi toga naprama današnjoj europskoj situaciji, naprama vjerojatnim savezom, pa pogledom na nezrelost naše braće srbske nebi htjeli ni zato, što bi se i sa svojom državnom vlasti i sa srbskim življem na bojištu bezdvojbeno sukobili i srazili, a to bi bila nesreća i po njih i po nas, nesreća po sav narod za nekoliko generacija.

samo kad se postigne jedinstvo narodno, ono će morati već po svojem broju konačno uroditi samostalnošću, na koju važi toliko geografički položaj.

U ovom slučaju dokazati će se, da srpski i pravoslavni živalj, uza sve uvjete samostalna rada i sredstava neodvisne države, nije dorasao prednjačiti jugoslavenstvu i jednim mu odvažnim činom pomoći do jedinstva i samostalna državna života, pak će se morati zadovoljiti zadaćom pasivnom, da bude atrahiran od srodnoga hrvatskog i katoličkoga življa. Ova se sudbina dinastičkim interesima dade odgoditi, ali se prepriječiti ne dade. Naš će narod morati podnositi sadašnji udes sve doniekle; pod tuđom vladom mi ovdje, gdje sva snaga državne vlasti proti nami i našim namjeram ide, ne možemo za sada razviti one snage, kojoj se hoće slobode i nesapeta razvoja svekolike narodne snage. Mi smo ovdje upravo radi uzmaca srpske vlade dospjeli u nepovoljnije okolnosti, nego li bi to bilo, kad se nebi bili pouzdavali u političku pronicavost i rodoljublje srpske vlade i odvažnost kneza Mihajla. No bilo kako mu drago, ako se srpska vlada, ako se knjaz Mihajlo ne drži zvanim prednjačiti u akciji, koja smjera na oslobođenje braće ispod turskoga jarma, mi ne držimo za shodno, ni za moguće, da to djelo u kojoj drugoj kombinaciji poduzmemo — ako ne pomoćju države, u kojoj živimo. U iskrenost drugih država, manje interesiranih, ne možemo vjerovati, a ne želimo biti tuđim oruđjem, da se slabimo bez koristi. Mi toga naprama sadašnjoj situaciji europskoj nebi htjeli zato, što se bojimo, da bi se srazili sa srodnim, žalibože zaostalim i nerazvijenim življem srpskim na polju akcije; a to bi bila neizkazana nesreća po našu ideju. — Od ovuda možete razabrati, da ja nebi mogao preuzeti nikakove misije u Firencu, koja bi na to smjerala, da izazivamo potporu za jednostrani rad samo od svoje strane. Ja toga nebi hotio ni zato, što imam dovoljna razloga vjerovati i osvjeđočen biti, da Italija ne će i ne može inicijative poprimiti, dapače, da neće ni posrednim načinom podupirati poduzeća, koje nebi bilo

Od ovuda možete razabrati, da ja, po svojem obvsjedočenju, nebi mogao preuzeti nikakove misije u Firencu, koja bi smjerala na izazivanje podpore za jednostrani rád od naše strane. Ja toga nebi hoteo ni zato, što imam dovoljna razloga vjerovati, da Italija neće i nemože za nas inicijative poprimiti, dapače sam obvsjedočen, da ona neće ni posrednim načinom podupirati nikakova poduzeća, koje nebude zajedničko svih, barem Turskoj podanih Jugoslavenah.

Zato, kad bi moj savjet kod vas valjao, vi se nebi uztegnuli uzeti stalnu službu i u plaću u kneževini, ili barem nebi prekidalı s vladom. To nebi moralo nužno promjeniti zadaće, što ste si ju postavili: da Hrvatsku zastupate kod srbske vlade. — Nu ova vaša zadaća može po svojem izvoru biti samo informativna. Pa kako se vlade mienjaju, a narodi i njihovi ciljevi ostaju, ako je sadašnja srbska vlada iznevjerila ugovor sa narodnom strankom u Hrvatskoj, treba nastojati, da se taj ugovor opet naveže ili da od ove iste vlade, i s istim osobami, ili da drugi muževi dođu na kormilo i da navežu ugovor s osobami svojega povjerenja u Hrvatskoj. Pogledom na uzvišenost cilja, treba da svagdi ustupamo, gdje bi mogli smetati. — Nu velika je nesreća što je među nami i srbskom kneževinom premalo vezah. Ovo je razlog međusobnomu nepouzdanju. Netreba dakle razkidavati postojećih, nego valja nastojati navezati i učvrstiti novih vezah.

Buduć da mi nejavljate ništa o uspjehu poslanja Trifkovičeva, to držim za stalno, da je ostalo jalovo. To se je dalo predviditi. Ni sa Ruskom neće biti sretniji. Ni Rusija si neće navaljivati zapadne Europe na vrat, radi jednostrana poduzeća, jer uviđa, da je samo zajedničko poduzeće vrstno cilj postići, a ujedno Europi imponirati.

Nu je ipak moguće, da su se i kod srbske vlade promjenile misli odkako ste mi pisali. Obavjestite me o tom. Od vašega odgovora zavisiti će držanje naše neodvisne žurnalistike.«

Na ovo pismo neimam ni do danas odgovora.

Ja sam ovako pisao, naročito pogledom na Italiju, jer znam iz neposredna izvora, da je kraljeva vlada napolila svoje agente u Turskoj: neka po-

zajedničko svih Jugoslavenah — barem u turskoj carevini.

Kad bi moj savjet kod vas valjao, Vi se ne bi ustezali uzeti stalnu službu i plaću. To ne bi moralo mienjati ni promijeniti zadaće, što ste si ju postavili, da zastupate Hrvatsku kod tamošnje vlade. Narodi ostaju, njihovi su ciljevi po naravi stalni, nepromjenljivi; vlade se i sredstva mienjaju. Ako je sadašnja srpska vlada iznevjerila ugovor sa narodnom strankom u Hrvatskoj, treba nastojati, da se taj ugovor ponovi ili od ove iste vlade ili da dođu na kormilo drugi muževi, koji će taj savez navezati i stalnije i krepčije održati sve dotle, dok se ne izvede narodni program. — Velika je nesreća, što je do sada bilo premalo veza među nama. Ovdje se ima tražiti uzrok dosadašnjemu nepouzdanju. Nu još veća bi pogreška bila, raskidati dosadašnje veze. Treba dapače nastojati, da se te veze umnožaju i učvrste.

Budući da mi ne javljate ništa o uspjehu poslanja T. u Berlin, to držim za stalno, da je jalovo ispalo. To se je dalo predviditi. Ni sa Ruskom ne ćete bolje proći. Ni Prajska ni Rusija ne će si navaljivati evropejsku koaliciju na vrat radi ideje, koja ne ima svestrane potpore od svih živalja neposredno interesiranih. Zajednički rad, kad bi bio osiguran, a to zavisi jedino od srpske vlade — mogao bi računati na potporu Ruske, Prajske i Italije, te bi imponirao zapadnoj Evropi. Ovo je moje uvjerenje.

Ako su se međutim promijenili nazori srpske vlade — javite mi. — Od Vašega odgovora zavisi naše držanje i na političkom polju i u štampi. Mi nećemo slijediti nikoga. Mi smo već dosada mnogo žrtvovali za ovu ideju; u buduće neka se znade, tko je kriv, da su naše žrtve pale na neplodno polje. Vaš Jelinić, 29. veljače 1868.«

kret jugoslavenski svestranom pozornošću paze, neka ga pametno podupiru i osobito oko izravnanja plemenskih interesah nastoje kod svake prilike, gdje sa patrioti u doticaj dođu, *jer samo zajednički rad, koj je kadar jugoslavenstvo kao važni faktor u Europi predstaviti, voljna je vlada podupirati.* — Radi postojećih unutarnjih zaprekah, nemože, veli, vlada poprimiti inicijative, nu kod nijedne prigode neće uzkratiti svojega glasa na korist ove ideje, koja je kraljevoj vladi već zato simpatična, jer je istovjetna s onom, na kojoj se osniva Italija t. j. jer je idea narodnosti.

Naprama ovomu ludo bi bilo i pomisliti, da će se vlada s kojim avanturierom upuštati u kakove dogovore, a bio bi taj avanturier ja, kad bi tražio pomoći za poduzeće jednostrano, na mašti Oreškovićevoj osnovano.

Nu ako sam dobro shvatio »Srbske Novine« i »Vidovdan« u »Nar. Novinah« od 19 i 20. o. m. preštampan čini mi se, kao da od najnovijega vremena drugi vjetar piri u Biogradu.¹⁸ Nu može biti, da se to meni čini. Dok se ne vrati Ignatiev¹⁹ iz Petrograda, nećemo znati ništa odlučna. On će donijeti Srbiji odluku, koju će ona morati sliediti.

Svakako je u Oreškovićevom listu jedna istina: »da srbska vlada, dok bude od nje same zavisilo, neće ništa početi.« — Odlučan faktor je Rusija i Pruska. Ako ove dvie vevlasti nalaze u svojem interesu, Srbija mora, jer će inače Mihaila dati protjerati.

Može biti, da se je srbska vlada odvrtila samo od svojih dosadašnjih pomoćnikah Or. i Andr.,²⁰ i da je nakanila drugimi ljudmi navezati. Onda je ludo prietiti ili pāčiti. To sam kazao dosta jasno Oreškoviću.

Što se tiče domaćih stvari, razgovor Marojčićev s Andrašyem pokazati će Vam, da je Andrašy komediant.

Hellenbach je stupio u živu opoziciju proti sadašnjoj vladi. To je meni vrlo drago. Ja sam mu to priznao, ali i dodao, da nestojim na njegovom staništu. Nu u opoziciji neću im uzkratiti podpore, dočim se ja od njega nenaadam pomoći, gdje ću dalje ići.

Proračun za Pozor stoji ovako:

Štamparna papir i biljegovina na 1 mjesec	1.000 f
Opravničtvo	65 f
Redaktor (figurant Ptačovsky)	50 f
Stan	30 f
Smatanje listovah	16 f
Raznašanje po Beču	5 f
Poštovne biljege (na dan 7 f) oko	200 f

¹⁸ »Narodne novine« prenijele su iz službenih »Srbskih novina« 19. II 1868, br. 41, »znamenit članak, koji upravo nediše najvećim prijateljstvom prema Austriji« — kako redakcija napominje. »Ogradiv se lojalnošću prema visokoj porti« — kaže, ona u zaključku — »misli službeni list srbske vlade, da može utvrditi, da celokupnosti otomanske države prieti veća opasnost tobože od Austrije, nego li od křštjanskih narodah na iztoku«. — Idućeg dana, 20. II (br. 42), »Narodne novine« su donijele odlomak iz »Vidovdana«, »također oficioznog lista biogradskog«, u kojem se, u vezi s koracima nekih evropskih sila kod srpske vlade, konstatira da »nam je birati između slobode bez mira, ili između mira bez slobode« i da »u sadašnjih odnošajih možemo slobodu uzdržati samo žrtvovanjem mira«.

¹⁹ Nikolaj Pavlovič Ignatjev (1832—1908), ruski poslanik na Porti od 1864—78.

²⁰ tj. Orešković i Brić.

Sveće, papir, pera, olovke, liepilo, poštarina za listove dolazeće i ostale malenkosti	100 f
Urednik i pomoćnici	200 f
Ukupno	1676 f

Ja sam bio nakanio poći glavom u Beč, da vidim očima to gospodarstvo, ali će mi sada zatvoriti Mazzuru²¹ 1.^{im} ožujkom, onda mi je skoro nemoguće ostaviti poslove. Nu ja ću još viditi.

Moj se je list razvukao. Nu ja nebi imao ni sada prestati, kad mi nebi vrijeme pričilo nastavljati. Ja se nadam, kad počmu polaziti parobrodi, da ću moći češće dopisivati.

Duboki naklon od mojih svih koji vam ruke ljube, a ja se preporučam vašoj prijateljskoj naklonosti i ostajem

Vaše Preuzvišenosti
sluga pokoran
Mrazović

22/2. 868

Zagreb, 6/VIII. 71

II Pismo E. Kvaternika Ed. Halperu

Dragi moj Edo!

Pišem ti u *osbiljnoj* stvari i *osbiljno*, zato želim i od tebe *osbiljni* odgovor.

Na putu smo, brate, da se stranka prava hervatskoga razpolovi u *dva* tabora. Dužnost mi je o tom tebe izvestiti ne samo kao jednoga od glavnih članovah te stranke; nego i kao njezinoga jedinoga podupiratelja, bez kojega nebi toj stranci, zasad i dosada, bilo moguće *javno* i kroz *svoje glasilo* u društvu hervatskomu bivstvovati. Dà, nužno je, da ti podadem otvoreno i jasno priobćenje.

Koja je *neposredna* sverha »stranke prava« prema društvu hervatskome? Očevidno druga joj sverha, *kao takovoj*, nemože biti do: »nastojati, da se *izvojuje oživotvorenje hervatskoga prava na sve strani*«; to jest: »da se hervatski narod dobavi, u okviru svojega deržavnoga prava, *narodne i deržavne svoje nezavisnosti*.«¹

Oni, koji rade *proti* toj sverhi, nemogu biti članovi stranke prava hervatskoga; — oni, koji tu sverhu *promašuju*, to jest: koji *osim* oslobođenja našega naroda, i prije toga oslobođenja, teže za kakovimi *drugimi* sverhami

²¹ Šime Mazzura (1840—1918), suradnik »Pozora« još prije njegove konačne zabrane 1867. Zbog te suradnje bio je kao slušač uklonjen s Pravoslovne akademije i privremeno namješten u advokatskoj kancelariji M. Mrazovića. Studij prava završio je 1871. na sveučilištu u Grazu.

¹ Nisam mogao pronaći iz kojeg je programatskog spisa Kvaternik prenio citirane rečenice. Ponovo ih navodi u uvodniku: »K smeru stranke prava«, Hervatska 10. IX 1871, br. 37.

i namerami: takovi ne samo *preče* verhovnu i *neposrednu* sverhu stranke prava, jer zaplitju i zameršuju i onako tegobno i gorostasno poduzetje; nego oni uz to i svoje *osebne težnje* — verhu kojih ima suditi svakoga čoveka sdušnost i razum — podmitju *celomu* hervatskomu društvu. Pa ako još to društvo te težnje kao pakostne i zlobne *zabacuje*; onda se uplitanjem njihovim u politiku stranke prava cilj upravo promašuje; jer se nemogućim čini *sverha* stranke.

Po tom ćeš odmah razabrati, da takova pokora i nepogoda pretila i stranki prava; među ovom diže se *sektarstvo*, kojemu bi morala *sverha* stranke služiti podlim *oruđem*.²

Stranka bo prava napisala na zastavu svoju: »Obrana i počitanje — uz narodno državno pravo — i *svačijega prava*, koje *počituje* i *brani* državno hervatsko pravo.«³ Sve što ide preko ove linije, jest *proti* hervatskomu pravu.

Društvo hervatsko, kako ono danas, i historički, postoji, osnovano je na dvih glavnih društvenosti svoje činiteljnih (na ovih je razvilo i svoje *narodno* i *državno* bivstvo), a to jesu: društvo hervatsko, u svojoj *celokupnosti*, veruje u *inteligentno*, sudbinu čovečanstva ravnajuće *bivstvo* i *bitje*, koje bitje nazivlje to društvo svojim jezikom *Bog*: — ono, nadalje, izrazuje osećanja svoja prema tomu bitju na dva velika načina, ali u načelu ista, to jest: *keršćanstvom* zapadne i istočne crkve.

Tko bi radio na oslobođenju političkom herv. društva, *podkapajući* pod jednim i *istodobno* i ova dva velika fakta toga društva (fakta, koja priznaje, pače štiti i pravo državno Hervatah), ne samo bi došao u sukob s tim pravom hervatskim; nego on bi udario i o najsvetija osvedočenja celoga društva; on bi si svoju težnju učinio protupravnom i upravo nemogućom. — Najbolje sredstvo omraziti tomu društvu hervatsko pravo. — —

Odtud ćeš sad uviditi i to, *kako* to pretila razkomadanju stranke prava.

Jedni, to jest oni, koji su *podigli* zastavu stranke prava (podigli ju, kada mnogi od onih, koji ju danas radi svojih *osebnih* prema društvu nazorah pobijaju, niti u školu još nisu začeli hodati) idu na oslobođenje naroda kroz državno pravo *nedirajući* u ona dva velika činitelja društva hervatskoga; pače *počitujući* jih, misle time *olahkotiti* zadaću i sverhu narodnju, prideržujući si *očistiti* i *oplemeniti* sve, što se je moglo zla uvući uplivom despocije u ona osvedočenja, i to za ono vreme, kada se velika narodna sverha postigne; kad bude imao narod vlast u svojih rukuh.

Drugi opet *misle* da idu za oslobođenjem naroda *rušeć već a priori* ona dva činitelja: *boga* i *veru*, u svesti društva hervatskoga. Tim pravcem, timi načeli hteli bi zaodnuti *jedino glasilo* stranke prava, našu »Hervatsku«; neopazujući da time vređaju najsvetije pravo svakoga čoveka: *svetinju savesti*; vređaju ga, što *faktu* i *obstojanosti* vere i priznanja boga protustavljaju svoja, po mojem osvedočenju, po društvu pogubna i merzka načela.

² Kvaternik je na taj pasus nadovezao u konceptu odužu rečenicu koja se ponegdje teško čita jer ju je naknadno precrtao. Konstatira u njoj da su stari (on upotrebljava riječ »mi«!) radili za stranku »kada onih na svetu još nebijaše, koji joj danas podmetju« težnje »koje ju samo upropastiti moraju, ko što bi iz temelja razorili i društvo i narodnost hervatsku, da uspe — kao što neće — prodrati sa svojim pogubnim načeli«.

³ Usp. bilj. 1.

To sam morao pretpostaviti, da razumieš ovo što sledi:

Odkada sam perviput zamočio pero, da radim, i po mogućnosti uznastojim ob oslobođenju našega naroda — toli onda, kada bijah mlad, isto tako kao i danas, gde začilmljem sêditi — ja nisam nikada tajio moja *moralno-društvena* osvedočenja; ja tu ravnala moje političko-društveno ponašanje; *samo njihovom pomoćju* podigao sam se iz kâla obćega bludjenja i potištenosti. — Svi, koji su uz taj rad pristajali, znali su za čim se povađaju. Nikoga nije smetalo moje *theističko* i *keršćansko* osvedočenje. Ono bo je odgovaralo *učinom* društva hervatskoga; pače ja sam čversto osvedočen, da *samo tomu* osvedočenju imadem zahvaliti, ako je ikada rãd moj što koristna u našem narodu počinio.

Dà, »Bog i Hervati« bijaše, jest i ostati će do smerti moja deviza u borbi za narodno prãvo. Za drugi se znak, drugu koju devizu, ni znalo nije među Hervati;⁴ pače znam i to, da bi se bio i trostruki uspeh postigao bio, da se nisu *po zakutcih* izticala načela, kojih se svet kao vatre plaši, što jih i uda-ljuje od stvari naše. To je žalibog učin, kojega nitko zatajiti nemože.

U supor tomu učinu, kani se sada i *otvoreno* udariti baš protivnim od do-sadanjega putem.

Ja na takovo grozno poduzetje — kojeg tužne *posledice* mladost preseći kao da nemože — kad bi i bio istoga osvedočenja, nebi nikada ni ruke ni ra-zuma svojega podati htio: jer znam, da treba najprije *tvoriva*, pa onda se *gradi*. Dajte najprije *slobodan* i *nezavisan* narod hervatski, pa onda eksperi-mentirajte na njem.

S toga je ovo danah došlo do razkeršća, što je već dugo kuhalo i pretilo prekipiti. — Eto i *povoda* neposrednoga.

Ja deržah neobhodno potrebnim u *ovom* hipu našega političkoga rãda — a i ti ćeš to shvatiti i odobriti, nedvojim — da razpravim pravac i načela u *društveno-deržavnom* smeru, da se time razkrinka opačina, koja nas je *kao stranku s nedruštvenosti* i *pogibeljnih* načelah javno obedila, da od nas od-vrati obćinstvo. A i nužno je, da se takova načela po narodu šire.

Začeo sam razpravu s *temelji* društva.⁵ Ti si čitao u 31. broju *temeljna* društva načela onde razložena. Ne dvojim da si jih nebi prisvojio. Pa itako morao sam se otimati, pozivati se na moje »vlasništvo« lista i protiv svojoj volji, da suzbijem iz njega *ateistička načela*, koja se je hotelo baš *mojemu* radu podmetnuti; neznam da-li bezobraznije, ili derzovitije!

Mišljah, da je odstranjena pogibelj, kad al' tamo oni, koji su za odsustva Bachova u redakciji, derznuli su se dirnuti i u članak, kojeg čitaš (kao na-stavak) u 32. broju,⁶ glavni članak; derznuli su se, velju, dirnuti tako, da *meni* podmetnuše *otvoreno* načelo bezbožja i bezdušja!

To je derzovitost i uvreda, koju samo neizkustvu dobe pripisujem. — Da od svojega imena toliku pogerdu odvratim, naložim pod odgovornostju

⁴ U konceptu slijedi precrtana rečenica: » — To mogu pred bogom i ljudim kazati. Mogu ustvrditi, da se nije razvila stranka prava do onoga stepena svoje političke i društvene snage pod drugim, tomu protivnim znakom, jer se zanj u javi ni znalo nije.«

⁵ U 31. broju »Hervatske« od 30. VII 1871. Kvaternik je objavio uvodnik pod naslovom: »Deržavno-društvena načela.«

⁶ »Glavni članak« tj. uvodnik 32. broja »Hervatske« od 6. VIII 1871. ima na-slov: »Načela socialna (u užjem smislu).«

Albrechtu, da se članak inače netiska nego li ga ja budem konačno ispravio. Tako i bjè. Prideržah si prvotis, da se danas sutra ob istini mojih rečih osvedočiš.

Žalim, da nisam savkoliki broj pregledao, nebi se bile podkrale i druge strahote; dakako *naravske* i *logičke* posledice bezbožja. — Glavni dakle članak izađe pisan u duhu *mojega* dosadanjega delovanja.

Ali danas u jutro dobijem eto ovaj (u točnom prepisu) impertinentni dopis od Matasića. Uzbih ga u njegove granice, tè broj 32. razprostranjen je u mojem smislu. U listu napomenuti »jednomišljenici« jesu četiri ili pet mladih ljudi,⁷ podmetjujući se sa svojimi osvedočenji *stranci prava*, pače *druztvu* hervatskom! Dočim mnijem, da bi bilo čednije da svatko bude za *svoja* osvedočenja, a da počituje osećanja *druztva*.

Iz Matasićeva lista uviđaš *grožnje* onde izvedene. Radi se sada doći na čistac. S toga ovo pismo na te, da se kategorički očituješ.

Ti si dao i položio kauciju, bez koje neima časopisa. Sada te pitam i molim da se izraziš.

Jesi li ti voljan, da list izlazi u *dosadanjem* duhu i pravcu, no bez-da se ipak *moralno-filosofička* načela (u religioznom smislu) iztiču, osim gde jih mora deržavnik i politik kao *učin* i *činitelja* u kombinaciju uzimati *političku*; ili hoćeš da zavladaju u »Hervatskoj« očitim smerom načela bez Boga i duše i vere; ovu poslednju i ruglu izvergavajući?

Moje je glavno religiozno-političko načelo bilo: Nedirati u *ničije* verozakonsko osvedočenje, ali zahtevati od *svakoga*, da bar sàm *svoje* vere načela obderžava; jer do poganskih, nepoznajem vere koja bi *zlo učila*. — Dakle počitovao sam *fakt*, a time nije lje nitko uvređen. Na ljude *bez vere* politik se ni neobzire; jer neima *druztva* bez vere, nego samo *pojedinačah*, koji se mimoilaze.

Čitao si poslanicu *Mazzinievu*. Kolikom gorčinom žigoše on zabludjele umom, ili zlotvore »komune«. — Evo *svojstvah*, koja jim predbacuje, kao pogibelj po druztvo, pervi rodoljub, demokrat i slobodnjak italijski: *Nijekanje* boga (indi i svake vere), a kao logičnu posledicu toga nijekanja: *Zatajenje* narodnosti i deržave, s toga i *vlastnosti*, odtud i *obitelji*.

Mora da se i našim prijateljem ateizma rače ta načela; jer bez da i opaziše valjda, narisaše u zabačenom njihovom nacertu prilično očiti *kosmopolitizam* i težnju za njime; premda ostaviše u stavki 3. glav. članka moje *osuđenje* one nakaze. I neopazuju, da su u *logici* sa samimi sobom *taječ* bitje inteligentno; ali bi to bilo za *obćinstvo* ljuto protuslovje.

Uz nijekanje boga i domovine, indi i narodnosti, po načelih komune logično sledi i zatajenje prava *vlastnosti*. I naši ti liberalci reć bi da već nisu daleko i od te lepe nauke.

Teško mi bijaše pri duši, kad pročitah u zadnjem broju dopis iz »Varaždinskih Toplicah« (od J-ća) napetiv na ovo načelo: »Živeti mora svatko, a tko nije *nepравdom* pri porodu (sic!) *ugrabio onoliko*, koliko

⁷ U svojim »opazkama« na Matasićevo pismo Kvaternik spominje samo »tri, četiri«.

mu treba, da bez dela o *tuđoj muci* žive itd.«⁸ — Sreća, da imademo glupe protivnike, koji neće zmiyu u germu cvetja opaziti! — Pri »porodu« nemože nitko ništa nikomu »ugrabit nepravdom«; dakle vidiš u toj izreci *cifrasto i obzirno* izrečenu osudu nad pravom *vlastnosti* kroz *nasledstvo* (Erbrecht). Iz te izreke opaziti je svu gorčinu mlađahne duše *prema nerádom* bogatih.

Ali zatajiti pravo *baštine nasledstvom*, znači zatajiti *obitelj*; tē bez da znaju, eto kuda serne ti naši usrećitelji *društva!*... Oni su posvema u logici... *komune*, taječ boga!

Obsuditi *veru* svu, ako si od društva odbio boga, opet je posve logično. S toga opet ona gerdoba u »Smesicah« o popu Rubetiću govorećih, gde se na kraju s *popovi* i *nauk keršćanski* proglašuje osuđen; dà, ono: »Oboje«, ako nije *izravno*, a ono je s kontekstom cele smesice *neizravno* proti keršćanstvu napereno. Ali tako uvrediti celo društvo; tako bezobrazno-nesmotreno pisati; neznam kako da to označim. Ja čitah u Italiji i Francezkoj najstrahovitije stvari proti istomu keršćanstvu; ali takova šta nečitah da eto u listu, koj na moju ljutost i porugu nosi moje ime *podpisano!* Ja dakle pljujem i gerđim *javno* svoja vlastita načela i osećanja i osvedočenja!!

Dakle su *sva* načela⁹ pariške komune prilično točno u tom jednom broju (koj je imao bez nadzora poticateljah stranke prava svetlo ugledati) izražena i branjena.

Ja ti stvari točno i razgovetno razjasnih. Imaj sada dobrotu odgovoriti:

Slažeš li se ti s tim načeli, i želiš li, da se list — tvojom podporom — u tom duhu i pravcu piše? — Ja od svoje strani velim otvoreno, da se neslažem, *prezirući* ona načela. — Neka dotični pismeno *pred tobom* izjave, da sam ih zlo shvatio; da i oni osuđuju ta načela; eh, pa je stvar na čisto. Nije li tako pravo? Onda se može *zajednički* rád lepo nastaviti i složno.

Ako se i ti uz ona načela odlučiš, dakako ja odstupljujem za svoju osobu — uz očitovanje u listu slediti imajuće — niti mogu dalje sudelovati. Ja moju težnju nastavljam svojim putem i načinom, gde i kako budem mogao za právo naroda nastojeći; kako sam to i prije časopisa »Hrvatska« činio.

Nemogu već za buduće odobriti — kako sam i Starcu rekao — i one težke i nedruštvene izraze: »kerštena *marva*«; — u odgovoru popu Šimončiću nahitavanje se sa »govnovaljan«,¹⁰ itd. Ja sam bio odgovor tomu popu sa-

⁸ Na mjestu koje je Kvaternik označio kraticom »itd.« citirana rečenica završava kako slijedi: »[...] taj mora da se napne, a napinjati nitko se neće — bádava.« Jakšić nije tu rečenicu unio u tekst kao svoju misao nego kao »umovanje« puka (»Ali puk je razuman, pak umuje ovako: [...]«). — Dopis: »Od Varaždinskih tpolciah« ima podnaslov: »(Dioba zadrugah. — Izbori občinskih činovnikah.)« i u njemu J(akšić) osuđuje Rauchov zakon o zadrugama iz 1870. kao izražaj »duha aristokratskog, premda je zaklonjen oblici najdemokratskijimi, kojimi bi se htelo prostotu zaslepiti«, i naviješta mogućnost da seljak bez dovoljno zemlje pomisli »na diobu zemlje onih ljudi, koji prekomerno zemlje uživaju, premda je neobdelavaju trudom svojim«. Osuđuje i zakon o općinama kao »gomilu skroz protivnih načelah«.

⁹ U konceptu je Kvaternik prije riječi »načela« precrtao riječ: »četiri« koju Cesarec (35) prenosi bez napomene o tome.

¹⁰ Ta je riječ, u obliku »govnovalj« (kukac skarabej), upotrijebljena u jednoj od »Sitnica« (Hrvatska 23. VII 1871, br. 30) u kojoj se Đuro Šimončić, upravitelj

stavio, no uredništvo ga zabcilo, misleć da je nešto lepšega izvelo! Bilo i tako!

Šibati i koriti opačinu i zloupotrebljenja ma gde se ona pokazala; ali ne uz ova, i opake ljude, ubijati *stvar* samu. To budi pravac delovanja našega.

Razumijmo se dakle: Despocija je okaljala veru našu, posluživ se njome kao *oruđem*; despocija je uzela u ruke svoje popovstvo — izkvariv ga — te i njega kao oruđe proti narodu upotrebljuje. *Oslobodeni* narod ima osloboditi i veru svoju od verigah robstva, i ima si odhraniti popovstvo, da bude na ugled narodu pred bogom i svetom. U tom smislu nastojmo; jedno i drugo oлакhoćuje nam baš *uporavljeno naše državno pravo*, koje je u tom obziru liberalnije nego li igde drugde u Europi!

Mi stojimo dakle pred dvima strujama *ubijajućim* naroda budućnost u ime vere: Jedna je koja veru zloupotrebljuje u *sadašnjosti sredstvom* u prilog robstva pod tuđince; — druga, koja *zabacujuć* veru, naumiše voditi narod u *živinstvo* i *grabež*, tuđe zloće radi! To za budućnost.

Uzmem li sad u obzir, da smo već i iz vašega zagorskoga sküpa¹¹ dobili *pismeni* poziv, da se valja kaniti dosadanjega nesmiljena puta; mislim da ćeš ti biti uz moja osvedoćenja (premda si u stvarih moralne filozofije drugoga mnenja), a ne uz ona, koja *dosledno terana*, moraju nam otuđiti celi svet.

Neka *pojedinci* ćute i misle za sebe što jih volja o bogu, veri i duši; samo neka bude uz to — ako može — *pošten*; ali neka svoja mnenja nepreliva u nevirna ćuvstva *naroda*; naroda toli zapuštena, toli komešana.

Izvoli se dakle, brate moj, ćim proućiš ovo pismo,¹² simo ili tamo izraziti. Odgovor budi jasan.

Što tebi pišem, proćitao sam i Starćeviću.³¹ Od tvogega odgovora zavisi moje daljnje sudelovanje pri »Hervatskoj«. — Hoćemo li zabciti pravac, koj nas je do kakovoga takovoga uspeha doveo, u prilog tamnih neizvestnostih? Je li to »rodoljublje« uzkratiti *dosadanjemu* pravcu sudelovanje, jer mu se najednom podmitju osobna metafizićka natezanja u svoj prilog?

Ja te molim, da ovo moje pismo ćuvaš, na moje buduće opravdanje za slućaj potrebe; kao što si i ja prepis istoga prideržah.

Ostalo naše delovanje nema s ovim ludim incidensom ništa zajednićna; sve ide svojim putem, i jedva ćekam konac. Sve je jako dobro, bogu hvala!

Odgovori odmah. Okó nedelje dođe Bach.

U gorkosti duše svoje ostajem

tvoj do groba verni
Eugen

dubovaćke župe, napada zato što je prosvjedovao protiv njegova svrstavanja među pravaše. Bilješka završava rijećima: »Daleko je doista izpod dostojanstva ‚Hervatske‘, dolaziti u dodir sa takovim prirepćetom slavoserbским; al što ćemo: tã i sam Jupiter dolazi u doticaj sa — govnovaljem!«

¹¹ O kakvom se to pravaškom »skupu« radi, nisam mogao utvrditi.

¹² Tekst se u konceptu nastavlja ovim precrtanim rijećima: »[...] odpisati: da li pristaješ uz moja načela i pravac pisanja ili mladih ljudih, koji u nezrelosti uma prete unišćiti poganimi i pogubnimi načeli, što smo teškom mukom sagradili« (usp. i Cesarec, 36).

¹³ U konceptu slijedi precrtana rećenica na koju je već Cesarec (36) upozorio: »Mladost se na njega i njegovo, neznam kako bi ga oznaćio, deržanje upire, te je to i porodilo, što se izrodilo!«

Danas pročitah to pismo Starčeviću. On nije mogao proti tim mojim osvedočenjima ništa temeljita prigovoriti. Sve njegovo, u prilog dotičnih, izgovaranje usredotočuje se u tom: »Jer mladići *bez platje* rade za list, *dakle jim se mora, sve što hoće, propustiti.*« Inače da nerade. — Kao da mi radimo za plaću!!

To je ne samo nečuveno, nego i pogubno načelo! To ne samo je *plaća*, nego to je *kervarina* naroda, kojom se delo plaća. Najgroznija plaća, koja se pomisliti može! — Jer zato, što netko u plemenitu sverhu *bezplatno* sudeluje, dati mu pravo, kad on dolazi govoriti: »Ako ne bude tako, *kako ja hoću, n e r a d i m v i š e*«, pa i propala stvar glavna, za koju se dosada radilo: to je ne samo *puerilna* igračka, nego i ubitačna!

Jer mlađi svet lje onako nemože prosuđivati moguće zle ili dobre *posledice* kojega pravca, koli to mogu učiniti oni, koji dobom i iskustvom najbolje znadu, što može *sversi* prijati, što li joj škoditi, što ju ubiti! — Tà još nedavno na moje i Starčeve opomene i želje da rade i pišu, izgovarahu se, da jim je to teško, *jer da* neimadu tomu dovoljna znanstvena materiala i pripreme.

Začeli su proti veri, onda Bogu, onda eto jih i u socialnih pitanjah svoje glave i misli. Ako se to propušta tako dalje *svakomu* na volju, gde je tuj *cilj*, gde *stranka* moguća? To je opačina, a *proti* opačini delovati, dužnost je i moralna; dužnost je takove se družbe mahnuti. Ja bi se sigurno i s besom složio da posledice zla preprečim.

Piši i Starcu o tom, kad mu uzpišeš.

Baš sam čuo, da su ti jučer i *telegrafovali*, da amo dođeš. Niti se za to nisu s nikim posavetovali! — Ja iz više razlogah želim se s tobom ustmeno porazgovoriti, s toga mi je drago, da, kako mi Stari veli, dođeš 12. o. m. amo. Ali radi *te stvari* se je moglo i pismeno sporazumeti.

Ostaj zdravo — pozdravlja te moja i milostivu tvoju suprugu, kojoj ja ruke celujem; pozdravlja i Stari, sve ti dobro želeć.

S bogom!

Tvoj stari
Eugen

Opet Post-scriptum! Baš eto u ovaj hip, pri obedu bivšem, poslà mi na maloj kerpici papira bezobrazni Matasić sledeće pismo:

»Gospodine! Od naše strane nedaje se ništa, dok se *neodluči* što bude s listom. Jednostrane komande nema.

»U Biljanovu dopisu¹⁴ ima mnogo proti *popovom*, što bi vi križao. — Vi ako vas je volja, punite s vaše strane list, kako i *čim* znate: to nebude naš list. — Matasić.«

Da ovoga neotesanoga balavca tu gnjusobu razumiješ, javljam ti, da sam ga *pismeno* baš uljudno »zamolio« i od strani Starčevića, da (jer neće da

¹⁴ Taj dopis nisam mogao u »Hrvatskoj« pronaći. Vjerojatno nije ni objavljen.

rade na listu *dok od tebe nedođe odgovor*) neka mi pošalje tri dopisa i spis za feuilleton da se dade u tiskarnu.

Na ovaj moj uljudni poziv, eto mi posla ovu uvredivu!

Sada sudi mogu li ja više, odpisao ti što te volja, sudelovati u skupu, koj ovakove proščake »svojima« zove. To bi značilo popljuvati na dostojanstvo svoje čoveče, tako se poniziti!

To je dakako »*morâl*« tih vitezah bez boga i duše! To društvena njihova ugladenost! — Hvala bogu, da sam se i toga doživio!!

Gusti

(:Prepis:)

Poštovani gospodine!

Posavetovav se sinoćke sa svojimi drugovi istomišljenici, ja kao zamenik urednika Bacha, i u ime svoje i u ime njegovo, *prosvedujem evo otvoreno proti onomu Vašemu ukerpku u glavnom članku*: da se odstrani nesmisao i protuslovje, koje bi baš u *ovom broju* eklatantno u oči udarilo (sравnite eto drugu sitnicu, pa nešto i u »*vestih*«), protuslovje takovo, koje je skroz *proti pravcu ovoga lista*, koje je *u obće proti načelom* i programu stranke prava.

Ostaje li ipak po Vašu: ja tad *odmah* odstupam od ovoga posla, a nit tko drugi nas ga se primi. Ovaj broj *takav* već nerazašiljem. U tom slučaju sledi *odmah* i očitovanje u kojih javnih novinah. —

Izvolite dakle dobro razmisliti; izvolite razmislit i to, što i kako bude u tom radit i sam Bach —, što i kako bude u čitavoj stranki.

Gospodine: istina — pa sloga!

I Numeracia na 1. strani skroz je drugačija neg na drugoj.

Sinoćke je doštampano samo 250 komadah, neće se dakle mnogo kvarovat, ako se ovo već izštampano uništi, te list uređen onako, *kako smo svi sporazumni*, na novo štampa.

Na to sve molim *o d m a h* odgovor (list se počima opet štampati u 7 satih) da znam, pri kom sam poslu. Počitanjem

Fr. Matasić s. r.
zamenik urednika.

M o j e o p a z k e:

Toga čovek od tih — neznam kako bi jih imenovao! — ljudih za svoje tolikogodišnje muke i trude napokon se dočekiva: da i obće uljudnosti zakone nogama gaze!

Netreba mi napominjati, da sve što se tuj o štampanju itd. govori, jest prosta — —, valja i to spada k *moralu* bezbožnjačkom!

Tri, četiri, a bilo jih i stotina, usuđuju se svoje bludnje podmitati celoj stranki!

Netko nešta luda napiše, treba se ugnuti *protuslovju*, i napisati protivno, da se bar kolik tolik neslanost zamaže! Logika!

Kako je u mojem lista prepisu podbrisivano, tako je u originalu, izuzem reč »poštovani« u naslovu.

Lepe radosti!

E. K.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.